

Date of Publication 10th Posted on Every Month

આંગસ્ટ : ૨૦૧૮

વર્ષ : ૧૩, અંક : ૨

₹ 20

સમાનો મન્ત્ર : ૧ (ક્ષેત્રવેદ)

સમાની પ્રપા : (અર્થવર્વચેદ)

પરબુ

તંત્રી : યોગેશ જોધી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહિનાનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂરું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂરું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂરું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપત્રામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂરું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

સમાનો મન્ત્રઃ (ગુજરાતી)

સમાની પ્રપા (અર્થવર્વેદ)

પરબ

સ્થાપનાવર્ષ : ૧૯૬૦

વર્ષ : ૧૩

ઓગસ્ટ : 2018

અંક : ૨

પરામર્શનસમિતિ

સિતાંશુ યશશેંદ્ર

પ્રમુખ

કીર્તિદા શાહ

પ્રકાશનમંડી

તંડી
યોગોશ જોધી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ ♦ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશનવિભાગ), ગોવર્ધનભવન,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

ફોન : ૨૬૫૮૭૯૮૪૭

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડિવુ.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ઝી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટની 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઠનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાગ્રા કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાગ્રા કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'યાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો. બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSN0250-9747 પરબ

ધૂટક ટક. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ક્રિત્યદશાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮ * તંત્રી : યોધેશ જાણી * મુદ્રાસ્થાન : ભગવતી ઓફિસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય :** સમકાળીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશશ્વરંદ્ર 6
- આ કષો :** અમૃતલાલ વેગડની વિદાય, યોગેશ ઓંભી 13
- કવિતા :** બે કાવ્યો, નાલિન રાવળ 18 બે ગજલ, હર્ષ બ્રહ્માભણ 19 ચાર ગજલ, ભરત વિંગુડા 20 બે ગજલ, હરીશ ધોભી 22 વૈશાખી બપોર, કિશોર બારોટ 23 એક સત્ય, ફિલિપ કલાર્ક 23 ફરફરવાનું, રક્ષા શુકલ 24 થોડી ગજલ મને ફળી, અંકિત ત્રિવેદી 24 ઈર્છા, પરાગ ત્રિવેદી 25 એવું કશું નથી, બાબુલાલ ચાવડા ‘આતુર’ 25
- અનુવાદ :** એમ્પોડોક્લિસ, સાંભળ, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 26 નાગકાલાઈન્સ, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 28 કર્ણ-કુન્તી સંવાદ, નિરંજન ભગત 30
- વાર્તા :** અરીસામાં યાત્રા, અંજલી ખાંડવાળા 37 પોતાની જગ્યા, માવજી મહેશ્વરી 43
- સંસ્મરણ :** તખ્તસિંહ પરમાર : આહ્લાદક વિરોધાભાસનું સરનામું, મનોહર ત્રિવેદી 48
- અભ્યાસ :** સંતવાણી ઉત્સુગ શિખર : સોરઠી સંતવાણી, ડૉ. રાજેશ રૂપારેલિયા 55
- વક્તન્ય :** વિશ્વસાહિત્યમાં નારીવાદ, ડૉ. કિશોરસિંહ સોલંકી 60
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન :** સંવાદ-વિસંવાદ - આંતરચેતનાનાં કાવ્યો, યોસેફ મેકવાન 67 ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન : અવિસ્મરણીય યાત્રા, પન્ના ત્રિવેદી 73 ‘જરકેદ’ : પ્રેમના શોધની આનંદમિશ્રિત વ્યથા-કથા, દિનેશ પટેલિયા 80
- આપણી વાત :** સંકલન : પ્રહુત્તલ રાવલ 83
- સાહિત્યવૃત્ત :** પરીક્ષિત જોશી 85 ઉકેશ ઓજા 86
- આવરણાચિત્ર :** જ્યોતિ ભણ
- સંદર્ભ નોંધ :** પીયુષ ઠક્કર 89
- આ અંકના લેખકો :** 90

પ્રમુખીય

સમકાળીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્વર

લેખાંક દ્વારા

ઓછાબોલી હોય તોયે અવિરસરણીય બને, અદના આદમીની રોજિંદી જિંદગીની સામગ્રી લાવતી હોય તોયે અલૌકિક રસાનુભવ કરાવે, ધન-સત્તા-મોભા વિનાના માણસની છબિ આદેખે અને જોનારને એના પ્રેમમાં પાડી હે, એવી એક કાવ્યધારા ભારતીય કવિતામાં સંણંગ વહે છે. કાલિદાસનો ‘ગમિતમહિમા’ એવો દેશવટે કઠાયેલો પેલો યક્ષ યુવક એ ધારાનો એક આહિશ્વોત છે. ‘ગિરિ તળેટી ને કુંડ દામોદર’ એ નરસિંહનું પદ કે ‘કહાં કે પથિક કહાં કિન્હો હૈ ગમનવા...’ એ તુલસીદાસનું પદ એક વાર સાંભળ્યું કે કોણ ભૂલી શકે? બંને પદો આ ધારાનાં અવિરસરણીય કાવ્યો છે.

આવાં નર્યી સરળ ને તોય ભૂલ્યાં ન ભૂલાય એવાં, તોયે સમજ્યાં ન સમજ્ય કે સમજાયે જ જાય એવાં કાવ્યો કોઈ પણ ભાષાના મુખ્ય મથકેથી, સત્તાકેન્દ્રોની નજીકીય નહીં પણ ત્યાંથી દૂર કયાંકથી સાંભળવા મળે છે, જો બેઉ કાન દઈને સાંભળો તો. અંગ્રેજ ભાષા સહિતની ભારતીય ભાષાઓમાં લખતાં સાંપ્રત ભારતીય સાહિત્યના ‘આજે વિષ્યાત કાલે વિસમૃત’ એવાં નામો ભલે હિલ્લી, લંડન, સ્ટોકહોમ આદિ સત્તાકેન્દ્રોના નિવાસી કે મહેમાનોનાં હોય, પણ ચિરસરણીય નામોનાં સરનામાં જુદાં હોય છે. એવું એક નામ તે બિહારના રોહતાસ જિલ્લાના નાસરીગંજ નામના નાનકડા ગામમાં ૧૮૫૪માં જન્મેલા, પટથામાં રહેતા હિંદી કવિ અરુણ કમલનું છે. એમની એક નમણી- નાનકડી કવિતા. ‘અપની કેવલ ધાર’નો પરિચય, એક વ્યાપક સંસ્કૃતિસંદર્ભ સાચવીને, આ અને આ પછીના એમ બે અંકોમાં કેળવીએ. ૧૯૮૦માં પ્રકાશિત સંગ્રહ, ‘આપની કેવલ ધાર’-નું શીર્ષક જેની અંતિમ પંજિતમાંથી આવ્યું છે, એવું આ કાવ્ય જીવનની રોજિંદી સામગ્રીમાંથી, સરળ હિંદી કાવ્યભાનીમાં રચાયું છે, તે છતાં (કે એટલે જ ખાસ) એના સધન વાચન માટે આપણી કેટલીક પૂર્વતીયારી જરૂરી છે. ‘સારા લોહા ઉન લોગોંનો કા, અપની કેવલ ધાર’ (‘લોહું બધુંય એ લોકોનું, મારી કેવળ ધાર’) એવું કહી શકનાર કવિને અવગણાવો એ જેટલું મુશ્કેલ છે, એટલું જ અધ્યાત્મ એને અપનાવવો, એ છે. એવા એક કવિની સાથે રહી, જે સહુનો દેવાદાર હોય તોયે

જાતે ધારદાર હોય એવા પ્રત્યેક માણસની મૈત્રી કેળવવી, એ એક લહાવો છે. ધન-સત્તા-મોભા વિનાનો હોય તોયે જેના પ્રેમમાં પડી જવાય એવા અદના ભારતીય માણસને મળવું અને, સાથે જ, અના સુધી લઈ જાય એવા, સત્તા-દૂર પણ નિજ-નિકટ એક ભારતીય કવિને ઓળખવો, એ પણ એક ન ચૂકવા જેવો અવસર છે. એવા એક કાવ્યની, એક કવિની અને એની સૃષ્ટિની છેક નજીક જતાં પહેલાં કેટલીક પૂર્વતેયારી કરી લઈએ.

‘કવિ’ એટલે કોણ અને ‘કવિ-તા’ એટલે શું, એ લાજવાબ સવાલ નિરંતર પુછાતા આવ્યા છે. આદિકવિ વાલ્મિકિની પ્રથમ કવિતા, ‘મા નિષાદ’ એ અર્થબહુલ (અચંબો, ચેતવણી, શોક, કોધ, શાપ - એમ બાણવેગે શ્રેષ્ઠિબદ્ધ બદલાતા જતા ભાવોને વ્યક્ત કરતા બે જ શબ્દોના) ઉદ્ઘારથી શરૂ થઈ, તે પછી એમણે તરત જ અને પોતાને જ, ‘કિમુ ઈદમુ વ્યાહૃતમુ મયા’ (‘આ મારાથી શું બોલાઈ ગયું ?’) એવો અનોષો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. કવિ, કવિતા અને સંસ્કૃતભીમાંસાનો આ આપણો પ્રથમ પ્રશ્ન ગણાય. અને જો ‘ડિફેન્સ ઓફ લાઇફ બાય પોઅટ્રી’ કહીએ તો અંગ્રેજી ભાષાના કવિ શેલીએ ‘અ ડિફેન્સ ઓફ પોઅટ્રી’ એ ૧૮૨૧માં લખેલો, પણ છેક ૧૮૪૦માં કવિના મૃત્યુ પછી ઇપાયેલો નિબંધ તરત યાદ આવે. એમાં શેલીએ કહ્યું છે કે કવિઓ કેવળ ‘વાણી અને સંગીતના રચયિતા નથી’ (‘not only authors of language and of music’) પણ ‘નિયમો/કાયદાના સંસ્થાપકો અને નાગરિક સમાજના પ્રારંભકર્તા છે.’ (‘they are the institutors of laws, and the founders of civil society’.) એવી ભૂમિકા બાંધીને એમણે પેલું વિખ્યાત વિધાન કર્યું : ‘Poets are the unacknowledged legislators of the world.’ એક છેડે પોતાની પ્રથમ કાવ્યરચનાથી વિસ્મિત, પણ જીવનારંભની ક્ષણે જ જીવનધ્વંસથી વગ્ર અને કુદ્ધ એવા વનવાસી ભારતીય કવિ, બીજે છેડે જગતની વિધાનસભાના સભાસદ એવા નાગરિક સમાજના પ્રારંભકર્તા પાશ્ચાત્ય કવિ, એ બે વચ્ચે ‘કવિ એટલે કોણ ?’ એ પ્રશ્નના બીજા કેટલાએ ઉત્તરો અપાયેલા મળે છે. આપણા ઉમાંંકરનો વાંસિલિવાળો (‘હવે પરંતુ લયલીન કાન...’) અને સુંદરમૃનો બીનવાદક (‘ને પાછાં હસી આપણે મનભરી ગાયા-બજીવ્યા કર્યું.’) સ્વાન્તઃસુખાય રચના કરતા કવિનાં કલ્પન બનીને આવે છે. તો નિરંજન ભગતનો ‘કવિ’ પોતાની જ બળી-બુઝાયેલી ચિતા પરથી ‘બેઠો થઈ... પાછો ફર્યો આ જગમાં’ એવો નિભાન્ત અને એ કારણે મૃત્યુજીયી માનવી છે. અને કેમ ભુલાય કવિવર લા.દા.ની ‘માણસની વાત’? આવા અનેક વિવિધ વિકલ્પો વચ્ચે અગુણ કમલ જે કવિની/ માણસની વાત કરે છે એ કંઈક અલગ છે. એ કવિ-માણસની ‘અપની કેવલ ધાર’ કેવી રીતે નીકળી એ સમજવાની શરૂઆત કરવા માટે, આ અંકમાં એમની જ એક અન્ય કૂતુ, ‘શાયરની કબર’ વાંચીએ :

શાયરની કબર

(નજીર અકબરશાબાદી માટે)

નો'તું ત્યાં કોઈ છતર કે ન એને ફરતી વાડ.
 બસ એક કબર હતી, માટીમાંથી સહેજસાજ ઊંચકાતી.
 જાણે કોઈ જરા આદું પડ્યું હોય ને એટલામાં ઊંઘી ગઢું હોય.
 એ કબર ઉપર નિલકુલ એટલો જ તડકો પડે જેવો પડખેની બાકી જમીન પર,
 એટલું જ ઝકળ, એટલો જ વરસાદ.
 બે જાડ હતાં એની આસપાસ, બોરડીનું એક ને બીજું લીમડાનું.
 ઘેરાંબકરાંનાં બચ્ચાંને ચ્યકલાં, ટિવસ આખો ત્યાં ઊછળકૂદ કરતાં
 ને સાંજ પડતાં તો આખો મોહલ્લો ભેગો થતો.
 તલના લાડુ અને તાવીજ-માદણિયાં વેચનારાઓ,
 વળી દુગુંગીવાળો મદારી પણ ત્યાં આવતો, રીછનું બચ્ચોળિયું લઈને.
 પછી રાતના કોઈ માંગણ-ભિખારી થાક્યોમાંદો સૂઈ રહે એને સટોસ્ટ અડીને.
 અને પેલો તો એ બધાંની બધી વાત સાંભળો.
 દરેક પગલાંનો ધબકાર, એક્કેક કીડાની હરકત,
 મૂળિયાંઓના હર તાતણાનું માટીમાં સરકવું,
 અને ઉપર ઉરાડાતા પતંગાના કાગળનો ફડફડાત.
 દરેક વધામણાંમાં દરેક માતમમાં એ સામેલ.

જોકે એ તો બસ એક કબર હતી, એક શાયરની કબર,
 જ્યાં દર વસ્તે ભરાય છે મેળા,
 અને જ્યાં બે જાડ પાસે પાસે ઊંઘાં છે, બોરડીનું એક ને બીજું લીમડાનું.
 (અનુ. સિ.)

*

- એટલી સહેલી લાગતી કવિતા છે આ, કે જાણું વિવેચન કરવાની જરૂર ન જણાય. પણ આ સરળ અને સમર્થ કવિનાં વાક્યોનાં નામ અને કિયાપદો જોયાં ?

કવિનાં કિયાપદો ધ્યાનથી તપાસો : પહેલી કરીમાં ત્રણ વાર આવતો સ્પષ્ટ ભૂતકાળ જુઓ. ‘છતર નહોટું’, ‘કબર હતી’, ‘બે જાડ હતાં’. અસુષુ કમલ નામના એક માણસ કોઈક પ્રવાસ દરમિયાન ત્યાં આવેલી એક કવિની કબર જોવા ગયા હતા એની, એમણે પોતાના કોઈ ભિત્રને થોડા વખત બાદ કરેલી સાદીસીધી વાત છે. એટલે કે દરેક કિયાપદ આ કરીમાં ભૂતકાળસૂચ્યક છે.

‘હું થોડા વખત પહેલાં ત્યાં ગયો હતો ત્યારે મેં આટલું જોયું હતું’, એ અર્થમાં. એ વાતમાં મુખ્યત્વે પોતાને યાદ રહેલા એ કબર અને એના પરિસરના દેખાવનું વર્ણન છે. શાયરની કબર જોઈને પોતે જરા ડિસઅપોઇન્ટ થઈ ગયા હોય એમ એ કહે છે :

‘ન વહોઁ છતરી થી ન ઘેરા / બસ એક કબ્ર થી મિટ્ટી સે ઉઠતી.’

અને પેલાં બે જાડ ? વાત કહેતી વખતે જાણે ચુકાઈ ગયું હોય એમ છેલ્લે વાત કહેનારો ઉમેરે છે : ‘ઔર દો પેડ થે આસપાસ બેરી ઔર નીમ કે.’ (‘અરે હાં, ત્યાં બે જાડ પણ હતાં. બોરડી અને લીમડો.’) જાણે માઈનર ઈટેઅલ્સ !

પણ સહદ્ય વાચક આ કવિની, એમની આ કવિતાની છેતરામણી સરળતાથી ન દોરવાતાં, વાચનસાવધ રહી, કાવ્યની પહેલી જ પંક્તિનાં બે નામ, ‘ન છતરી, ન ઘેરા’ નોંધે અને એમની સાથે આ ‘દો પેડ થે’-નો સંબંધ શોધે. આ કબર કોઈ સત્તા-નિકટ કવિની વિશાળ ધૂમ્મટ અને લાંબી ક્રમાઉન્ડ-વોલવાળી સુરક્ષિત કબર નહોતી. પણ, હા, એની આસપાસ બે ઘટાદાર જાડ છાંધો કરતાં હતાં. એક બોરડી, એક લીમડો. કબર પરનો ધૂમ્મટ કોઈ રાજકિવિની સત્તા અને સંપત્તિનું સૂચન કરે. દીવાલ આમ લોકોથી એના અંતરનું રક્ષણ કરે. એ બેમાંથી એકે અહીં પ્રવાસીને દેખાયાં નહીં અને કવિએ એ વાત નોંધી. પણ એને દેખાયાં બે જાડ, જે છાંધો આપે, કબરને જ નહીં, ખુલ્લા મેદાનમાં ત્યાં આવનાર સહુને. પેલો પ્રવાસી કબરની મુલાકાત પછી પોતાને ગામ જઈ કોઈ મિત્રને આ વાત આવી કશી ટિપ્પણી વગર જ કરે છે, એ કવિ આજે આપણાને. જાણે અકારણ.

પણ આસ્તે આસ્તે વાચકને સમજાય કે આ ધૂટેલા કાવ્યમાં કશું અકારણ આલેખાયું નથી. અને એ નોંધે કે પહેલી કરીમાં કિયાપદ છે : ‘પૈડ થે.’ અહીં આ કિયાપદ ભૂતકાળ સૂચવે છે. અને વાચનસાવધ વાચક, જે રીતે કવિ-વાક્યનાં, કહે કવિની ઉક્તિનાં એ બે નામોને (‘બેરી ઔર નીમ’ને) કાવ્યની પહેલી પંક્તિ સાથે (‘ન છતરી ન ઘેરા’) ભાવ-અભાવ સંબંધે ટકરાતાં જોઈ શકે, એ જ રીતે આ કિયાપદને (‘પૈડ થે’-ના ભૂતકાળને) આ કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિના (‘પૈડ હૈ’ - એ) કિયાપદના વર્તમાનકાળ સાથે ટકરાવી શકે. ઉક્તિ મીમાંસા ભારતીય કાવ્યશાસ્કના મૂળમાં રહેલી છે : વકોક્તિ-વિચારનાં મૂળમાં જ નહીં; રીતિ, ધ્વનિ અને અન્ય કાવ્યવિચારનાં મૂળમાં પણ.

છેલ્લી કરી પહેલી કરી જેવી જ જણાય. પણ છેલ્લી કરી કહે છે : ‘જહાઁ દો પેડ હૈનું પાસ-પાસ બેરી કે નીમ કે.’ પહેલી કરીમાં છે : ‘ઔર દો પેડ થે આસપાસ બેરી ઔર નીમ કે.’ બંને ઉક્તિઓને નિહાળો. કોઈ ચિત્રને આર્ટ ગેલેરીમાં સામી સીટે બેસીને નિરાંતે નિહાળતા હો એમ. પછી એની ઉક્તિ-વિચારશીલ મીમાંસા કરો. આનંદ અલૌકિક હશે !

પહેલી કરીમાં અહેવાલ અને વર્ણન હતાં કે ત્યાં બે જાડ હતાં. છેલ્લી કરી કથન-વર્ણનથી આધે જઈ, કવિ એક નવા અનુભવને રજૂ કરે છે : નિત્ય વર્તમાન એવાં કોઈક અલૌકિક કે પ્રતીકાત્મક વૃક્ષોનો અનુભવ. અને અલબત્ત, પહેલી કરીમાં એ બોરડી અને એ લીમડો આસપાસ હતાં, તે હવે, કવિ(ઓ, નજીર અને અરુણ)-ની સામેલગીરીથી પાસ-પાસ આવી ગયાં છે. ‘જહાઁ દો પેડ હૈનું પાસ-પાસ બેરી કે નીમ કે’ એ પંક્તિમાં. ‘થે’ દરેઈજુડ, ‘ઔર’ દરેઈજુડ. જે લખી શકે એ કવિ હોઈ શકે, જે અર્થયુક્ત દરેઈજ કરી શકે એ તો નક્કી કવિ હોય.

એ રીતે અરુણ કમલે એક સ્થાનક અહીં સર્જ આપ્યું છે, જ્યાં જમીનસરસી કવિની પરબુ ♦ ઓગસ્ટ, 2018

કબર છે, પશુ-પંખી-વનસ્પતિ ('પશુ છે, પંખી છે, વૃક્ષો, વનોની છે વનસ્પતિ'), બાળકો અને એમના સડસડાટ ચગતા પતંગો,

આખો મહોલ્લો અને વધારામાં ત્યાં રાતવાસે આવેલો કોઈ માંદો ભિખારી, સહુ છે; સહુને પેલો કબરમાં જરા સૂતેલો કવિ જાણે છે, સહુની વાત કાને ધરે છે; એવી એક જગ્યા. હેમિંગવેની 'અ કલીન, વેલુ-લાઇટેડ લેસ' (એ પણ અલબત્ત એક જવા અને જોવા જેવી જગ્યા છે, પણ આ એ) -થી જુદી જગ્યા.

એક કવિ તો ત્યાં રહે જ છે, બીજા એમને મળવા ગયા છે.

અમે સહુ મહોલ્લાવાસી ત્યાં ભેગાં થઈએ ધીએ.

- અરુણ કમલ અને નજીર અકબરાબાદીના સંયુક્ત આમંત્રણે તમેયે ત્યાં આવજો, પાસે પાસે. હિંદુ-મુસ્લિમ, ગરીબ-તવંગર, શહેરી-દેશી, બધા બેદ ભૂલીને, કેમ કે કવિની એ કબર એવી જગ્યા છે 'જહાં હર બસંત મેં લગતે હૈં મેલે'.

*

અરુણ કમલ આ વાત કરવા જે શાયરની કબર પસંદ કરે છે, એ શાયર કોણ છે ? કાવ્યનું શીર્ષક કવિએ 'શાયરની કબર' એવું આપી નીચે કૌંસમાં અર્પણપંક્તિ લખી છે : (નજીર અકબરાબાદી માટે)

કોઈને સવાલ થાય કે જેની કબર જોઈને આ કાવ્ય લખાયું છે એ શાયર નજીર અકબરાબાદી કોણ હતો ?

આપણાને થતા આ સવાલના મૂળમાં કવિને થયેલો બીજો સવાલ છે : 'કવિ એટલે કોણ ?' એ વણપૂછ્યા સવાલનો જવાબ અરુણ કમલ આ કાવ્ય લખીને આપે છે.

એ પ્રશ્નના સૈદ્ધાંતિક નહીં પણ મૂહુર ઉત્તર રૂપે અરુણ કમલ નજીર અકબરાબાદીની કબરનું કલ્પન પસંદ કરે છે. તો કોણ હતો એ શાયર ?

'નજીર અકબરાબાદી' (મૂળ નામ વલી મુહુમ્મદ, ૧૭૩૫-૧૮૩૦) એટલે અઠારમી સદીનો એક ઉર્દૂ કવિ. ગાલિબ કે મીર જેવો 'સેલિબ્રિટી' નહીં. તોયે એમના જીવનકવન પર હબીબ તન્નીરે ૧૮૫૪માં 'આગ્રા બાજાર' નાટક લખ્યું હતું. જેમ નાટ્યકર્મી તન્નીર તેમ કવિ અરુણ આ શાયર તરફ આકર્ષિયા, એમાં એ શાયર, એ નાટ્યકર્મી અને એ કવિ, એ ત્રણેની ઓળખના સંકેતો છે. ત્રણે અદના જીવનની અને અદની ભાષાની લગોલગ રહેતી કાવ્યબાનીને, કવિતાવિચારને અને કવિઓળખને પુરસ્કારતા સર્જકો છે. એમની હિંદી (કે હિંદુસ્તાની) ભાષા કેવી છે ? સત્તાઅસને 'બિરાજેલી' કે 'બેઠેલી' રાખ્ર-રાજ્યભાષા હિંદી નહીં પણ દેશમાં સુદૂર લોકવ્યાપ્ત, અદના આદમીની પાસે 'ખડી' કે 'ગુભેલી' લોકવાણી હિંદી છે. એના આ ત્રણે ચાહકો છે - જેમ આપણે. ન કે અન્ય ભારતીય ભાષાઓથી ઊંઘેરે આસને બેસવા તલપાપડ થતી કોઈ સત્તાવાર રાખ્રભાષાના. કે પછી આપણેયે આપણી માતૃભાષાને અન્ય ભારતીય ભાષાઓના 'સેમિઓટિક નેટવર્ક'માં, સંકેતનપરક પારસ્પરિકતામાં સહુ સાથે સમાનભાવે

જોડાયેલી ન ગણતાં એને 'કલાસિકલ લેંગવેજ' ગણવવાની હાલ દેશભરમાં ચાલી રહેલી હાસ્યાસ્પદ હોડમાં દોડવવાની ચેષ્ટા કરીશું? – જેમ તમિણ, તેલુગુ, કન્નડ અને મલયાલમ ભાષાઓના સાંપ્રત સ્વામીઓએ કર્યું તેમ?

આ શાયરની કબર માટેનાં આકર્ષણ અને સમજણના મૂળમાં 'નજીર'ની પેલી વિખ્યાત પંક્તિઓમાં જલકતી એની કાવ્યબાનીની સાદગી અને ધનસત્તા માટેની વિરાગીતા માટેનું અરુણ કમલનું આકર્ષણ હશે. નજીર અકબરાબાઈની એ લય-લયકાતી, એની કબર પાસે ભેગા થયેલા પેલા મહોલ્લાને ગાવી-સાંભળવી ગમે એવી નજીમ. આ સંદર્ભે આપણેયે એ સહુની ભેગા ભેગા સાંભળીએ.

નજીરની એ નજીમ આ મુજબ છે :

'ગર તૂ હૈ લઘ્યી ((લખપતિ)) બંજારા, ઔર ખેપ ભી તેરી ભારી હૈ, /એ ગાફિલ તુઝેસે ભી ચઢતા, ઈક ઔર બડા વ્યોપારી હૈ, /ક્યા શક્કર મિસરી કંદ ગરી, ક્યા સાંભર મીઠા-ભારી હૈ, /ક્યા દાખ મુનક્કા સોંઠ મિરચ, ક્યા કેસર લોંગ સુપારી હૈ/સબ ઠાઈ પડા રહ જાવેગા/જબ લાદ ચલેગા બનજારા.'

પહેલો વણજારો એટલે આપણે, ને બીજો એટલે અલબત્ત મૃત્યુ. આજની ભાષાકીય પરિસ્થિતિ જોતાં વર્તમાન ભારતીય ભાષાઓને સંદર્ભે આ શબ્દો નવો (અને ભયપ્રદ) અર્થ વંજિત કરે છે.

એવા શાયરની કબરનું કાવ્ય લખનાર કવિ, અરુણ કમલ, કવિતાને, કવિને, ભાષાને, સત્તાને કર્યી રીતે સમજતા હશે, એનો અંદાજ આપણને આવતો જતો હશે.

*

નરસિંહ-તુકારામ હો કે તુલસી-કબીર, યા નજીર-અરુણ, સહુના સંદર્ભે જે એક સવાલ થાય એનાથી આ (બે લેખોમાંનો પહેલો) લેખ પૂરો કરીએ. એ સવાલ લિટરેચર ઓફ કમિટમેન્ટ, પ્રતિબદ્ધ સાહિત્ય અંગેનો છે.

નિરંજન ભગતનો કવિ જેમ પોતાની ચિત્તા પરથી ક્ષણમાં જ બેઠો થઈ પાછો આ જગમાં જીવતો થયો હતો તેમ (જોકે એથી ધણી જુદી રીતે) અરુણ કમલનો આ શાયર પોતાની કબરમાંથી જીણે બેઠો થઈને આપણી વચ્ચે, પોતાનાં પ્રિયજનો વચ્ચે, જીવવા લાગે છે. અરે, જોકે, એ મર્યાદ જ નહોતો : 'માનોં કોઈ સો ગયા હો લેટે-લેટે'. અને પછી, જરાક આવેલું એ જોકું ખંખેરીને એ કવિ તો 'સબ કુછ સુનતા/એક-એક તલવે કી ધડકન એક કીડે કી હરકત/ હર રેશે કા ભીતર ખાક મેં સરકના/ઔર ઊપર ઉડતે પતંગોં કી સિહરત'. અરુણ કમલનો કવિ તો કબરમાંથીયે 'હર બધાવે હર માતસ મેં શામિલ.' - આ શબ્દ, 'શામિલ', અહીં ડી-વર્ડ બને છે.

- જીવનની ઝીંકી ઝીંકી વાતોમાં કબરમાં સૂતેલા શાયરની સામેલગીરી છે, એમ આ કાવ્ય કહે છે : લવારાં-ચકલાં, મદારી અને એનું રીછનું બચ્ચું, કબ્રસ્તાનાં જાડવાંનાં મૂળનું જમીનની અંદર જઈ ખાતરપાણી શોધવું, છોકરાંઓએ ચંગાવેલા પતંગોની બેંચનો

સડસડાટ, નાનાં ગામોના ફેરિયાઓ, અને આમલોગ - ‘શામ હોતે પૂરા મુહ્લા જમા હો જાતા’, અને પેલો કબરમાં સૂઠેલો શાયર એ બધાંનાં સુખદુઃખમાં સામેલ.

કેવી છે આ સામેલગીરી ? એ જગતવ્યાપી નથી, એ રાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓમાં કે રાજકીય વિચારણાઓમાં સામેલગીરી નથી. એ તો ‘પૂરા મહોલ્લા’ના જીવનમાં થતી કબરમાંના અમર કવિની સામેલગીરી છે. ‘દ્યા હતી ના, નહિ કોઈ શાખ,/હતી તહીં કેવળ માણસાઈ?’

લિટરેચર ઓફ કમિટમેન્ટનો એક પ્રવાહ કોઈ પણ એક વિચારસરણીના પૂર્ણ સ્વીકાર (પહેલાં મરજિયાત, પછી ફરજિયાત)-માંથી આવતી શરણશીલ પ્રતિબદ્ધતાનો પ્રવાહ છે. એનું એક લક્ષણ ‘યુનિવર્સલિઝમ’ છે, કેમ કે કોઈ પણ વિચારસરણી (આઈડિયોલોજી) પોતાને સર્વ સ્થળ-કાલમાં સાચી માને છે. આઈડિયોલોજીઓ હાદે ટોટાલિટેરિયન હોય છે. એકમેકથી જુદી, વિરોધી એવી વિચારસરણીઓ (રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક, સામાજિક) એક બાબતે સાવ સરખી હોય છે : સર્વગ્રાહિતાના હઠાત્રણની બાબતે. એ માટેની પ્રતિબદ્ધતા તે એક. એથી જુદી, બલ્કે એની સામેની પ્રતિબદ્ધતા તે, અરુણ કમલ અહીં ચીંધી બતાવે છે એવી ‘મહોલ્લા’ની વાસ્તવિકતા માટેનો, સ્થાનિક જીવન માટેનો લગાવ. કલાકારની સંનિકટની માનવીય પરિસ્થિતિઓ અંગેનો એનો સહજ પણ અતૂટ લગાવ. કબર પણ એ લગાવને તોડી ન શકે.

નરસિંહ, તુકારામ, કબીર, નરમદ, દુર્ગારામ, રવિશંકર મહારાજનો લગાવ એવો હતો. ‘ફળિયાના પોતીકાપણા’ની ‘મહોલ્લા માટેના હેત’ની એ પ્રતિબદ્ધતા હતી. સંસ્કૃતિકર્મજ્ઞ મોફેસર ભીખુભાઈ પારેખ ‘નોશનાલિઝમ’ કે ‘રાષ્ટ્રવાદ’ જેવી સંજ્ઞાઓ કરતાં ‘દેશપ્રેમ’ ‘સ્વદેશ-વાત્સલ્ય’ જેવી સંજ્ઞાઓને વધુ પસંદ કરે છે, એ આ દાખિએ. અરુણ કમલ એની વાત ‘અપની કેવલ ધાર’ (૧૯૮૦)નાં કાવ્યોમાં જ નહીં, ‘સભૂત’ (૧૯૮૮), ‘નયે ઈલાકે મે’ (૧૯૮૯), ‘પુતલી મેં સંસાર’ (૨૦૦૪) એ સંગ્રહોમાંનાં કાવ્યોમાં, અને એ પછીનાં અગ્રથસ્થ કાવ્યોમાં ગતિશીલ રીતે કરે છે. એમાંની કેટલીક રચનાઓની કેટલીક પંક્તિઓ આ લેખમાં આગળ જોઈશું - અરુણ કમલે નિયાદમાં ગોવર્ધનરામ નિપાઠીના ઘરની યાત્રા ઈ. ૨૦૧૬માં કર્યા પછી લખેલી કવિતા સહિત.

આવી મુક્ત અને મુક્તિપ્રદ સામેલગીરીની વાત, નિકટવર્તી, તત્કષણના અદના જીવનમાં મૃત્યુને ઓળંગીને થતી કવિની સામેલગીરીની વાત અહીં અરુણ કમલ, અરુણ કમલ જ કરી શકે એ રીતે, કરી છે.

*

હવે પછીના અંકમાં આ કવિની ‘અપની કેવલ ધાર’ એ કૃતિની સંસંદર્ભ વાત. પાલોઆલ્ટો, કેલિઝોનિયા;
૨૮ જુલાઈ, ૨૦૧૮

અમૃતલાલ વેગડની વિદાય

યોગેશ જોધી

અહીં કેનેડામાં શુકવારની સવારે ફેસબુક ખોલતાં જ જાણ્યું – અમૃતલાલ વેગડ ગયા. હદ્ય થોડાક ધબકારા ચૂકી ગયું. નમદા જાણો બે મિનિટ માટે ભૌન થઈ ગઈ.

અમૃતલાલ વેગડના શબ્દમાં સંભળાય છે રેવાનો રવ...; રેવાકાંઠાનાં વૃક્ષો પરનાં પખીઓનો કલરવ; રેવાકાંઠે પરકમ્માવાસીઓ ઈટો વચ્ચે લાકડાં સળગાવી, ઉપર તવી મૂકી, મકાઈનો રોટલો શેકે એની સોડમ આવે છે એમના શબ્દમાંથી..

આદિવાસી નારીઓનું, પરિવારનું જીવનસૌંદર્ય વહે છે એમના શબ્દમાં... એમના શબ્દના અજવાળે ચળકે છે રેવાના સઘળા સૌંદર્ય-ધારાટ... એમના શબ્દમાંથી અને પીંછીમાંથી સતત વહેતું રહ્યું છે નર્મદાનું સૌંદર્ય... પરકમ્માવાસીઓની શ્રદ્ધાના દીવા તરે છે એમના શબ્દમાં.. સુંધરુરાણના રેવાખંડની રેવાનું સૌંદર્ય જોઈ શકાય છે પરકમ્માવાસીઓની ચળકતી આંખોમાં. અમૃતલાલ વેગડનું જીવન પણ નર્મદામય; એમના શબ્દ પણ નર્મદામય; એમની પીંછીય નર્મદામય; એમનાં રંગો, રેખાઓ, આકારો બધું જ નર્મદામય.. એમની પીછી જાણો બોલે, નર્મદ હર ! એમના શબ્દ પાસે કાન માંડો તો સંભળાય વહેતી નર્મદાનું કાય..!

‘રેવાખંડ’માં દેખાય છે એવી નર્મદા તો અત્યારે રહી નથી; વીસમી સદીની નર્મદા અમૃતલાલ વેગડના શબ્દમાં જવશે. નર્મદા નસીબદાર છે, એને પહાડો તથા વનોના ખોળામાં ખૂબ રહેવા મળ્યું છે પરિણામે એ ગંગા કે યમુના જેટલી પ્રદૂષિત નથી થઈ. પણ, પર્યાવરણ નહિ સાચવીએ તો થોડી સદી પછી કેવી હશે નર્મદા ?! કોને ખબર ?? અમૃતલાલ વેગડ શબ્દ તથા પીંછીના કામ ઉપરાંત નર્મદાના પર્યાવરણ બાબતે સંક્રિય હતા. અમૃતલાલ વેગડ અને કાન્તાબહેન એકમેક માટે જ સર્જાયાં હતાં. નર્મદા પરિકમાવેણા તેઓ સજીવે હાથમાં સાવરણી અને ટોપલી લઈ નર્મદાધાટની સફાઈ કરતાં. અમૃતલાલ વેગડે લાણ્યું છે :

“જો પોણોસો અથવા સો વરસ પછી કોઈ દંપતી નર્મદા-પરિકમા કરતું દેખાય, પતિના હાથમાં જાતું હોય અને પત્નીના હાથમાં સૂડલો અને ખૂરપી; પતિ ધાટોની સફાઈ કરતો હોય અને પત્ની કચરાને લઈ જઈને દૂર ફેંકતી હોય અને બંને વૃક્ષારોપણ પણ કરતો હોય, તો સમજ લેવું કે એ અમે જ છીએ – કાન્તા અને હું.”

“કોઈ વાદક વગડતાં પહેલાં મોડે સુધી પોતાના સાજનો સૂર મેળાયે છે, તેમ આ જન્મે તો અમે પરબુ ♦ ઓગસ્ટ, 2018

નર્મદા-પરિકમાનો સૂર જ લગાડી રહ્યાં હતાં. પરિકમા તો આવતે જન્મેથી કરીણું.”

ઉપરોક્ત ઉદાહરણ મને અહીં કેનેડામાં, ફેસબુકમાંથી, ભૂજથી બહેન રચના અંતાશીએ મૂકેલ પોસ્ટ પરથી મળ્યું. જેમાં વેગડ-દંપતીની સુંદર છબી અને નીચે અમૃતલાલ વેગડના સુંદર અક્ષરોમાં આ લખાણને અંતે અમૃતલાલ વેગડની સહી. અમૃતલાલ વેગડના અવસાનના સમાચાર વિગતે જોવા ઈન્ટરનેટ પર ગુજરાતી-હિન્દી-અંગ્રેજ છાપાં ઉથલાયાં; જાણ્યું – હ જુલાઈ ૨૦૧૮ના રોજ સવારે તેમણે જબલપુરમાં અંતિમ શાસ લીધા. નેવું વર્ષના અમૃતલાલ વેગડને અસ્થમાની બીમારી હતી, (સુરેશ જોખી તથા ઉશનસુ યાદ આવ્યા,) થોડા સમય અગાઉ પ્રોસ્ટેન્ટનું ઓપરેશન થયેલું, છેલ્લા કેટલાક દિવસોથી તેમને વેન્ટિલેટર પર રાખેલા.

સાહિત્યમાં, ચિત્રકલામાં રસ ધરાવનારા મિત્રો ઉપરાંત નર્મદાને પૂજનારા ને એના પર્યાવરણની કાળજી લેનારા ઘણાબધા મિત્રોએ એમને ફેસબુકમાં શ્રદ્ધાંજલિ આપી હતી. એમાંથી લિન્ક મળતાં અમૃતલાલ વેગડના દીકરા નીરજનું ફેસબુક એકાઉન્ટ મળ્યું. નીરજ સરસ ફોટોગ્રાફર છે. નર્મદાના સૌંદર્યને એ છબીઓમાં ઝીલે છે. એણે નોંધેલું તે મુજબ, અંતિમ કાણોમાં કાન્તાબહેને અમૃતલાલને કહ્યું – ‘નમદિ હર’ તો, અમૃતલાલ વેગડના મુખમાંથી અંતિમ શઢ્ઠો નીકળ્યા – ‘હર નર્મદે.’ અમૃતલાલ વેગડની શ્રદ્ધાંજલિ-સભા ઇમી જુલાઈ, ૨૦૧૮ની સાંજે જબલપુરમાં યોજાયેલી. એમાં ફૂલોના હાર પહેરાવેલી અમૃતલાલ વેગડની સુંદર છબીની સામે સફેદ મોટી ચાદર પર પીણાં હજારીગોટાનાં ફૂલો લંબચોરસ આકારે ખોચોખીય બિછાવેલાં ને એની ઉપર રાતાં ગુલાબ થકી લખેલું – ‘હર નર્મદે’. આ શ્રદ્ધાંજલિ-સભા અમિત વેગડે ફેસબુક પર live દર્શાવી હતી. ઘરે સ્વજનોએ ગાયેલાં અંજલિ-ગીત – ‘પરમાત્મા એ આત્માને શાંતિ સાચી આપજો...’ નો વિરિયો પણ નીરજે મૂકેલો. વહેણી રેવાના કાંઠે જળ અને કાંઠાની ભીની રેતની ધારે ઊભેલા અમૃતલાલ વેગડની નીરજે છબી પાઢેલી એ પણ જોવા મળી – ‘Now its memory...’ શીર્ષકથી કરેલી નોંધ સાચે. પિતાજીને ખૂબ ગમતું રવીન્દ્રનાથનું બંગાળી ગીત નીરજ ગાઈને સંભળાવતો એ ગીત પણ નીરજે અંજલિ રૂપે ગાયેલું. એ જોઈ-સાંભળી રવીન્દ્રમય, શાંતિનિકેતનમય, બની જવાયું. અમૃતલાલ વેગડનાં અનેક ચિત્રો પણ મિત્રોએ ફેસબુકમાં મૂકેલાં. Wikipediaમાં અમૃતલાલ વેગડની વિગતો તરત અપેટ થઈ ગયેલી. નામ પછી તરત કોંસમાં જન્મતારીખ ઉ ઓક્ટોબર ૧૯૨૮ની સાથે જ અવસાનતારીખ પણ ઉમેરાયેલી - હ જુલાઈ ૨૦૧૮. આપણી સાહિત્ય-સંસ્થાઓ Wikipedia જેવી કોઈ સાઈટ ન કરી શકે?

એમનો જન્મ જબલપુરમાં. મૂળ વતન કચ્છનું અંજાર તાલુકાનું કુંભારિયા – પ્રાથમિક શિક્ષણ ભૂજ પાસે સદનવાડીમાં. માધ્યમિક શિક્ષણ જબલપુરમાં – શરૂઆતમાં હિંદી અને પછીથી અંગ્રેજ માધ્યમમાં ૧૯૪૮થી એપ્રિલ ૧૯૫૭ સુદી શાંતિનિકેતનમાં કલાશિક્ષણ મેળવ્યું. આચાર્ય નંદલાલ બોઝ, બિનોદ બિહારી મુખર્જી તથા રામકિંકર બેજ જેવા કલાકારો પાસે તેમનું ઘડતર થયું. ચિત્રકલામાં ડિપ્લોમા અને મ્યુરલમાં વિશેખ

અધ્યયન. શાંતિનિકેતનના નિવાસ દરમિયાન ચિત્રકલા ઉપરાંત બંગાળી ભાષાના સંસ્કાર પણ રોપાયા. આમ તેઓ માતૃભાષા ઉપરાંત હિંદી તેમજ બંગાળીના ખોળામાં પણ ઊદ્ઘર્યા. દીકરાને કલાશિક્ષણ માટે શાંતિનિકેતન મુક્નાર પિતા ગોવામલ જીવજી વેગડ રેલવે કોન્ટ્રાક્ટરનું કામ કરતા. ૧૯૦૯માં ગોહિયા-જબલપુર સેક્શનનું રેલવેલાઈનનું કામ કરતા ત્યારથી તેઓ જબલપુરમાં સ્થાયી થયા હતા. અમૃતલાલ વેગડે ૧૯૫૦થી ૧૯૮૮ સુધી જબલપુરમાં ફાઈન આર્ટ્સ સંસ્કારમાં અધ્યાપન કર્યું. તેઓ ‘ભારત ભવન’ના ટ્રસ્ટી પણ રહેલા. ૧૯૭૭થી, ૫૦ની વધે, ટુકડે ટુકડે શરૂ કરેલી નર્મદાયાત્રા, નર્મદા-પરિકમા ૨૦૦૯ સુધી, ૮૦ની વધે, સુધી ચાલુ રહી. બે વાર એમણે નર્મદા-પરિકમા, ટુકડે ટુકડે, કરેલી. બાળપણમાં તેઓ ગાંધીવાદી પિતા સાથે ચાલતાં લેડાઘાટ જતા. પ્રકૃતિપ્રેમ તથા પદ્યાત્રાનો શોખ તેમને વારસામાં મળેલો. સૌંદર્ય પામવા શરૂ કરેલી નર્મદા-પદ્યાત્રા, બંને કંઠે મળીને ૨,૬૨૪ કિમી., ૧૯૯૮માં પૂરી કરેલી ને એમની પદ્યાત્રા ચાલુ રહેલી.

નર્મદાયાત્રા એમણે ચિત્રકલાના ઉદેશથી શરૂ કરી હતી, પણ, તેઓ નોંધે છે તેમ, નર્મદાના સૌંદર્યએ એક ચિત્રકારને લેખક બનાવ્યો. ૧૯૭૭થી ૧૯૮૭ સુધીમાં તૂટક તૂટક કરેલી નર્મદા-પદ્યાત્રા, કહો કે સૌંદર્યયાત્રાનું વૃત્તાંત ‘પરિકમા નર્મદામૈયાની’ (૧૯૮૪)માં છે; ત્યારબાદ બાકી રહેલી ઉત્તરકાંઠાની યાત્રાની કથા ‘સૌંદર્યની નર્મદા’ (૨૦૦૧)માં છે. નવાઈની વાત તો એ છે કે નર્મદા-સૌંદર્યયાત્રાની વાત બે ભાષામાં લખાતી ! લેખકની પદ્યાત્રા મધ્યપ્રદેશમાં ચાલતી ત્યારે પહેલાં હિંદીમાં લખાતું, પછીથી ગુજરાતીમાં ! અને યાત્રા ગુજરાતમાં ચાલતી ત્યારે પ્રથમ ગુજરાતીમાં લખાતું ને ત્યારબાદ હિંદીમાં ! આમ, રેવાકાંઠાની મહેકમાં ભાષાની સોડમ પણ ભજતી રહેતી ! બીજી ભાષામાં લખતાં વળી કંઈક ઉમેરાતું જ્યા એટલે પહેલી ભાષામંય પાણી ફેરફાર થાય, કાંટણાંટ સતત ચાલે. બધા જ લેખો ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને પાંચ-છ વાર લખાય. આ લેખકે નિબંધકાર થવા કે કેરિયર માટે નથી લખ્યું. એમનો ઉદેશ પોતે માણેલા નર્મદાના સૌંદર્યને વ્યક્ત કરવાનો. એમણે નોંધ્યું છે -

‘જ્યારે મને લાગે કે નર્મદાનું અમુક સૌંદર્ય શબ્દોમાં ઠીકથી વ્યક્ત નહીં થઈ શકે, આને માટે રંગો - રૂપાકારો ઠીક રહેશે, ત્યારે હું એને ચિત્રોમાં વ્યક્ત થવા દઉં, જ્યારે લાગે કે આને માટે શબ્દો ઠીક રહેશે, ત્યારે શબ્દોમાં કહું.’

‘કોઈ પણ કૃતિનું સર્જન કરવું - પછી એ લેખ હોય કે ચિત્ર - મને ઘૂધવતી નર્મદામાં છલાંગ મારવા જેવું લાગે છે; પાર કરી શકીશ કે કેમ, ખબર નથી.’

આમ નર્મદાના સૌંદર્યને એમણે બે કલાઓમાં વ્યક્ત કર્યું છે - ચિત્રકલા અને શબ્દકલા. શબ્દ થકીય એમણે આ સૌંદર્ય બે ભાષામાં વ્યક્ત કર્યું - ગુજરાતી અને હિંદી ! નર્મદાયાત્રાના એમના હિંદી પુસ્તકને શ્રી નિર્મલ વર્માની સ-રસ પ્રસ્તાવનાનો લાભ મળ્યો છે. વોટર કલરની તાલીમ તેમણે લીધી હતી પણ ઓર્ઝિલ કલર તથા ‘કોલાજ’માંય એમણે કામ કરેલું. તેઓ રેખાંકનો તથા કોલાજ સર્જતા ને આત્મસાત્ર કરેલ નર્મદાના

સૌંદર્યને પોતીકો કલાઘાટ આપતા. નર્મદા-પરિક્રમાનાં એમનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો ભોપાલ, હંડોર, કોલકતા, મુંબઈ તથા દિલ્હીમાં યોજાયાં છે. નર્મદા-પરિક્રમા દરમિયાનાં કોવાજ ચિત્રો માટે તેમને મધ્યપ્રદેશ શાસન દ્વારા ‘શિખર સન્માન’ પ્રાપ્ત થયેલું. ‘સૌંદર્યની નદી નર્મદા’ માટે તેમને ૨૦૦૪નો સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો એવોઈ મળ્યો હતો. એમનાં પુસ્તક પર નજર કરીએ તો, ગુજરાતીમાં – ‘પરિક્રમા નર્મદામૈયાની’, ‘સૌંદર્યની નદી નર્મદા’, ‘થોડું સોનું, થોડું રસું’, ‘સ્મૃતિનું શાંતિનિકેતન’ તથા ‘નાટ્યા ગહેરી, નાવ પુરાની’; હિંદીમાં ‘સૌંદર્ય કી નદી નર્મદા’, ‘અમૃતસ્ય નર્મદા’. એમનાં કેટલાંક પુસ્તકોના મીનલ ફણલીસ દ્વારા મરાઠીમાં તથા તપન ભણ્ણાચાર્ય દ્વારા બંગાળીમાં અનુવાદ થયા છે. ‘નર્મદા : રિવર ઓફ બ્યુટી’ એ એમ. માડુરેલ દ્વારા થયેલો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ. તેમને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તથા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનાં પારિતોષિકો; હિંદીમાં તેમના કામ માટે મધ્યપ્રેરકેશ શાસનનું રાષ્ટ્રીય શરદ જોશી સન્માન, મધ્યપ્રદેશ સાહિત્ય પરિષદનો અભિલ ભારતીય પુરસ્કાર, મહાપંડિત રાહુલ સાંકૃત્યાયન પુરસ્કાર. આદિ સન્માન પ્રાપ્ત થયાં છે. તાજેતરમાં માખનલાલ ચતુર્વેદી વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા એમને ‘ડિ-લિટ’ની પદવી પ્રદાન કરાઈ હતી. બાળકો માટે ગાંધીજી વિશે હિંદીમાં એમનાં બે પુસ્તકો – ‘બાપુ સૂરજ કે દોસ્ત’ અને ‘બાપુ કો દસ અંજલિયા’ ૧૯૬૮માં પ્રગત થયાં. પછીથી નવજીવન ટ્રસ્ટે એ બંને પુસ્તકો ગુજરાતીમાં પણ પ્રગત કર્યાં. સુન્દરમ્ભ, ઉમાશંકર, ડિશનસિંહ ચાવડા જબલપુરમાં એમના મહેમાન થયેલા. જે સાહિત્યકાર, સાહિત્યરસિક જબલપુર જ્યા એ એમનો મધ્યમીકો આવકાર પામે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વલ્લભવિવાનગર ખાતેના રૂતમા જ્ઞાનસત્રમાં એમને મળવાનું થયેલું – લંબગોળ ધારીલો ચહેરો, મધ્યમ ઊંચાઈ, પાતળો પણ મજબૂત બાંધો, વાન શ્યામળો; નર્મદા પરિક્રમા વેળાના તડકાએ થોડો વધુ શ્યામ કર્યો હશે વાન. ખાદીનો સફેદ ટૂંકો લેંધો, ઝાંખા બ્રાઉન રંગનો જફ્બો, ઉપર કાળી જાડી લાઈનિંગવાળી સ્લેટિયા રંગની ખાદીની બંડી, પગમાં રબરનાં સાદાં ચંપલ – વરસાદમાંય ચાલે તેવાં; જીવનમાંય ગાંધીજી જેવી સાદગી અને સરળતા; જાતે દળેલા લોટની રોટલી ખાતા. પહેલાં મા સાથે ને પછી પત્ની કાન્તાબહેન સાથે ધંટીએ દળવા બેસતા. ઊભા ઓળેલા સફેદ વાળ, મોટું કપાળ, અણિયાળું સપ્રમાણ નાક, સહેજ પહોળા કાન – આ જ કાનોએ સાંભળ્યા છે વહેતી નર્મદાના અનેક સૂર, અનેક રાગ, અનેક છંદ...; સાદાં કાળી ફેમનાં ચશ્માં પાઇળ ચળકતી આંખો. એ આંખોમાં જાણે રેવાનું સૌંદર્ય ચળકે; ચહેરા પર પ્રસન્નતા, હોઠ પર મધુર રિમિત રેલાનું રહે; એક ખૂણામાં ખાસિટકની બે ખુરશીઓ બેંચીને નિરાતે વાતો કરી. એ જ સમયે એમને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો એવોઈ મળ્યો. આવડા મોટા ચિત્રકાર, સાહિત્યકાર છતાં નખમાંય અહ્મ્ય નહિ. આંખોમાંથી જાણે સતત મા રેવાનો સ્નેહ નીતરે. નર્મદાને તેઓ અપાર ચાહતા. નર્મદામાં વધતા જતા પ્રદૂષણથી તેઓ હુંઘી હુંઘી થઈ જતા. પર્યાવરણની જાળવણી માટે તેઓ કર્મશીલ હતા. તેઓ કહેતા, નર્મદાને આપણી જરૂર નથી, પણ આપણને નર્મદાની જરૂર છે. દેશભરમાં તેઓ

નર્મદાપુત્ર તરીકે ઓળખાતા. તેઓ માનતા કે ૨૧મી સદીની નર્મદા પરિકમા કેવળ ધાર્મિક ઉદ્દેશથી નહિ, પણ પર્યાવરણની જાળવણી માટે થવી જોઈએ.

વલ્લભવિદ્યાનગર ખાતે વેગડકાકા સાથે પહેલી મુલાકાત બાદ જબલપુરમાં જવાનું થયું ત્યારે ટ્રેનિંગ સેન્ટરમાંથી એમને ફોન કરેલો; પછીના રવિવારે સવારે એમનો દીકરો આવી ગયો હોસ્પિટમાં, મને લેવા માટે. અત્યંત સ્નેહથી કાન્તાબહેન જમાડે. સ્વીટ, ગરમ ફરસાજ સાથેની ફુલ ડિશ ઉપરાંત સેવ, સક્કરપારા જેવા સૂક્ષ્મ નાસ્તાના ડબ્બાઓ પણ હાજર કરી દીધેલા. નિરાંતે ખૂબ વાતો કરી. ‘પરબ’ના પૂંઠા પર છાપવા માટે એમનાં નર્મદાવિષયક ચિત્રો પણ પ્રેમથી આઘ્યાં. ઉપરાંત નંદલાલ બોજે એમને ભેટ આપેલું એક રેખાંકન પણ ‘પરબ’ના પૂંઠા માટે આઘ્યું. એ રેખાંકન છપાયું ત્યારે તીથલથી અચ્છિન મહેતાનો ફોન આવેલો – નંદલાલ બોજનું આ રેખાંકન તમને ક્યાંથી મળ્યું ?? ‘પરબ’ માટે અનેક હસ્તપ્રતો મને મળતી રહે છે પણ અમૃતલાલ વેગડ જેવી સુંદર હસ્તપ્રત કદી મળી નથી – જાણો સફેદ કેનવાસ પર કાળી શાહીથી સુંદર નમનીય વળાંકો સાથે અક્ષરો વહેતા હોય (જોડણીની ખૂલ પણ ક્યાંય જોવા ન મળે). ધૂટા પડતાં, એમની સાથે એકાદ વાર નર્મદાયાત્રા કરવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી તો એમણે ઉમળકાબેર, સ્નેહપૂર્વક નિમંત્રણ આય્યું. પણ...

છેલ્દે પરિવાર સાથે પંચમઢી પછી જબલપુર ગયા ત્યારે વેગડકાકાના ધરે નહોતું જઈ શકાયું. કવિમિત્ર હરિકૃષ્ણ પાઠક તથા ઊર્મિલા દાકર પણ સાથે હતાં. રાત્રે ભેડાધાટ રહેલાં; સવારે ત્યાં નર્મદાસ્નાન કરેલું; મનમાં હતું – સાંજે વેગડકાકાને ત્યાં જઈ આવીશું. પણ... છીકરાઓને ભેડાધાટ છોડવો નહોતો. ભેડાધાટ પરની મધ્યપ્રદેશ ટુરિઝમની હોટલમાં રોકાયેલા. એ સાંજે વેગડકાકાએ અમારી ખૂબ રાહ જોયેલી. ‘નહિ આવી શકીએ’ – એવું ભારે સાહે ફોન પર કહ્યું ત્યારે સામે છેરેથી એક-બે ક્ષણનું જરી ભારે થયેલું મૌન સંભળાયેલું.

બીજી દિવસે સવારે જબલપુર રેલવે સ્ટેશન પહોંચ્યા ને થોડી જ વારમાં સ્ટેશનની ભીડ વચ્ચે વેગડકાકા ને કાન્તાબહેન દેખાયાં ! અમારા સહુના માટે ‘લંચ પેક’ લઈને આવેલાં ! (સવારે કેટલાં વહેલાં ઊઠીને કાન્તાબહેને બનાય્યું હશે !) ગરમાગરમ બદામી પૂરીઓ, નર્મદાનાં પાણી થકી ઊછરેલા બટાકાની સૂકી ભાજ, કરીનું અથાયું અને કંચી સ્વાદવાળી છાશ ! મૌલિકે સ્ટેશન પરની એ મુલાકાતનો વિદિયો ઉતારેલો. એ વિદિયો તો સચ્ચવાયો નથી, પણ હૃદયમાં એ બધું જ સચ્ચવાયું છે હૂબદૂ... હજ્ય જાણે આંખ સામે જ દેખાય છે – ટ્રેન સરકવા લાગી ત્યારે વેગડકાકાનો ‘આવજો’ કહેવા ઊંચકાયેલો હાથ...!

આ ક્ષણેય દેખાય છે જાણે – રેવાની ક્ષિતિજરેખા પર ઊભીને હાથ ઊંચો કરી ‘આવજો’ કહેતા વેગડકાકા ! ને મારા આંસુભીના હૈયાને કહે છે જાણે -- ‘ના, ન ખ્યે મને મોક્ષ, આવીશ પાછો, નર્મદાની પરિકમા કરવા, હર નમદિ...’

બ્રાહ્મણ (કેનેડા)

બે કાવ્યો | નલિન રાવળ

૧. નિધન

આકાશમાં વિહરતા પંખીના ટહુકાર
શભી ગયા
ક્ષિતિજની પાર
સૂર્યનાં કિરણ દૂધ્યા
પવનલહરી ધૂળ
માધમાસની ઠંડી સમા સમાચાર
સર્વત્ર પ્રસર્યા -
નિરંજન ભગતનું નિધન
પૃથ્વી
સહેજ હલી,
બાગનાં પુષ્પો હિમમાં થીજ્યાં
શબ્દના રહસ્યને પ્રગટ કરતો છંદોલય
પરમ શાંતિમાં લય પામ્યો
હવે
કવિનું નામ સર્વહદયમય

૧-૨-૨૦૧૮

૨. નિરંજન ભગત

તમે માત્ર ગુજરાતી કવિતાના જ નહીં
પણ
વિશ્વ કવિતાના આકાશમાં વિહરતા
સૌદયલુભ્ય કવિ હતા.
તમારી કવિતાનું ઉભ્યાસભર તેજ
આ આખાય સૈકાને ઉજમાળી રહ્યું છે
નિર્વદમય
આધુનિક નગર અરણ્યમાં વસતા
મનુષ્યને કાલુણ્યસભર દટ્ટિએ
નિરખતા
પ્રેમ અને સૌદર્યના કવિ !
તમારો અપૂર્વ છંદોલય
માનવીના મનહદયને રસપ્લાવિત
કરી
શતાબ્દીઓની પાર વહી રહેશે

૧-૨-૨૦૧૮

બે ગજલ | હર્ષ બ્રહ્મભવુ

૧

હતો માર્ગ ટૂકો, મુસાફર વધારે,
પરસ્પરનું તો પણ છે અંતર વધારે !

નરકમાં મળી ઓળખાણોથી રાહત,
અમે ત્યાંનાં માર્યાં છે ચક્કર વધારે !

કિનારા વિશે આટલું કહેવું છે બસ,
વમળ પર હતો અમને આદર વધારે.

દ્યા આપનામાં નથી, એવું ક્યાં છે ?
કર્યું છે તમે માત્ર ચણતર વધારે.

ઘણી વાર તો એક પણ પ્રશ્ન નહોતો,
મળ્યા છે છતાં અમને ઉત્તર વધારે !

નથી થઈ શક્યા એટલે ક્યાંય સ્થાયી,
વસાવ્યાં હતાં એમણે ઘર વધારે !

૨

જોડાયેલી પળ પળ છૂટી,
જાણે કોઈ સાંકળ તૂટી !

ભણકારાનું ટોળું આવ્યું,
ખાલીપાએ છાતી ઝૂટી !

સળગાવી અફવાની ટિવેટ,
દારૂગોળા માફક ઝૂટી.

ના ચાલ્યો ધંધો આંસુનો,
કાયમ થોડી મૂરી ઝૂટી !

જે ઉકેલી તો અંત સમજજો,
ધબકારાની આંટીઝૂટી !

હુનિયા પણ શરમાઈ ગઈ,
લાજ અરીસાએ જે લૂટી !

□

ચાર ગળલ | ભરત વિઝુડા

૧. સરનામું

ગામની આરપાર સરનામું,
થઈ ગયું છે ફરાર સરનામું !
આપ બેઠાં છો એ જગાએ છે,
હોય બીજું શું યાર સરનામું !
કલ્પના કેવી કેવી આવે છે,
રોજ સાથે વિચાર સરનામું !
શોધવા જાય છે દીવો લઈને,
જેનું છે અંધકાર સરનામું !
ભીતરે ઘરમાં સાવ બેઠો છું,
ક્યાંક છે ઘર બહાર સરનામું !

૨. મને આપો

રસ તમે લો તે રસ મને આપો,
જળ બનો ને તરસ મને આપો !
આહ આનંદની ભરી લઈને,
એક મીઠી કણસ મને આપો !
કલ્પનાલોકમાંથી મુક્ત કરો,
દુન્યવી એક દિવસ મને આપો !
ખાનગી રાખવો છે ખૂણો એક,
માટે થોંઠું તમસ મને આપો !
પળ બનાવું, યુગો બનાવી દઉં,
માપસરનું વરસ મને આપો !

૩. જેવું કાંઈ નથી

હા ના હા ના હા ના જેવું કાંઈ નથી,
ભીત અને દરવાજા જેવું કાંઈ નથી !
પંડ તથા પડણાયા જેવું કાંઈ નથી,
નામ અને સરનામા જેવું કાંઈ નથી !
મીડાં મીડાં મીડાંઓ છે કાગળ પર,
કરીએ તો સરવાળા જેવું કાંઈ નથી !
પોતાની આંખો છે ને સપનાંઓ છે,
મોહ નથી તો માયા જેવું કાંઈ નથી !
પ્રેમ વિશે કઈ વાત કરો તો શું કરીએ,
સંવેદનને ભાષા જેવું કાંઈ નથી !
બેમાંથી જે એકરૂપ થઈ જાએ છે,
તારા જેવું, મારા જેવું કાંઈ નથી !
મોતી લાગ્યાં હાથ તો એને ગણવામાં,
મણકા જેવું, માળા જેવું કાંઈ નથી !

૪. ઘણુંય થયું

કાવ્યસર્જન વિશે ઘણુંય થયું,
પ્રેમપ્રકરણ થયું, બધુંય થયું !
એ મને આવવા નિમંત્રે છે,
ભીતમાં જુઓ બારણુંય થયું !
બેઉ વચ્ચેની એક બાબત છે,
ક્યાંક ખોટું થયું, ખરુંય થયું !
પણ રહેનાર ના ફરી આવ્યાં,
ઘર પડેલું ફરી ઊભુંય થયું !
અંત આવી ગયો અચાનક ને
કંઈ અચાનક નવું શરૂય થયું !

બે ગજલ | હરીશ ધોબી

૧. આ ચાડિયો

દૂરથી પણ આમ તો પરખાય છે આ ચાડિયો,
તોય માણસના જેવો દેખાય છે આ ચાડિયો.
ખેતરે લુહેરાય છે તૈયાર થૈને મોલ જ્યાં,
મોલ સાથે પોતે પણ લુહેરાય છે આ ચાડિયો.
આ સૂસવતા વાયરામાં કોઈ સાંભળતું નથી,
બાકી તો હંમેશા ગાણાં ગાય છે આ ચાડિયો.
ભૂખ વિશે સત્ય સમજાઈ ગયું છે જ્યારથી,
જોઈ ચણતા પંખીને હરખાય છે આ ચાડિયો.
વીજના ચમકાર વચ્ચે ને તિમિરથન રાતમાં,
કેંક ભાળી સાખદો થૈ જાય છે આ ચાડિયો.
જ્યાં અજાણ્યો પગ એની હદમાં પડે છે ત્યાં જ તો,
સીમ, શેઢે, ખેતરે પડ્યાય છે આ ચાડિયો.
જ્યારે ઊભા પાક ભેગો એ લણાઈ જાય છે,
મારી ભીતરથી જ ઊભો થાય છે આ ચાડિયો.

૨. પથરો

આંખમાં કાયમ પછી એ તરવરે છે પથરો,
ખાઈ ઠોકર કે વગર મોતે મરે છે પથરો.
મારા-તારા ઘર વચ્ચાણે ખેતરો જ કે હતા,
ધૂરે ધૂરે ત્યાં નગર થૈ વિસ્તરે છે પથરો.
કેવખત હું મંદિરો આગળથી થાઉં છું પસાર,
છૂટવા ઈશ્વરપણાથી કરગારે છે પથરો.
સાવ લાયા છે મુલાયમ એ મને કયારેક તો,
પથરોનું નામ ત્યાં ખોટું ઠરે છે પથરો.
સાંખળી ચિત્કાર મારો આંસુનાં જરણાં બની,
પીગળીને આભવિલોપન કરે છે પથરો.
હું હદ્ય પર મૂકીને પથર અહીં જીવી ગયો,
એ અતીતની સંગ આજે સાંભરે છે પથરો.
રામ નામે તો તર્યા છે કેટલા પથર હરીશ,
જોઉં, તારા નામ પર કેવા તરે છે પથરો.

વैशाखी બપોર | કિશોર બારોટ

ગોફકા ગોળે આગ વધૂટે, કેર વરસતો કાળો,
તાંડવ ખેલે સૂરજ જાણો, જોગી જાણ જટાળો.

કલરવને તો સૂનમૂનતાનો ગયો આભડી એરુ,
તરસ બાવરી હવા શોધતી જળનું ક્યાંય પરેરુ ?
ધીંગી ધરતી તપતી જાણો ધગધગતો ઢેખાળો,
તાંડવ ખેલે સૂરજ જાણો જોગી જાણ જટાળો.

પંડ હેઠે પડછાયો ઘાલી ઊભા નીમાણાં જાડ,
મુઢી છાંચો વેરે તોયે વૃહાલો લાગ તાડ.
સધણું સુકું જોઈ લૂહેરથી મૂહોર્યો છે ગરમાળો.
તાંડવ ખેલે સૂરજ જાણો જોગી જાણ જટાળો.

ઉભે વગડે હમચી ખૂંદે તડકાના તોખાર,
સતખ અવાચક સચરાચર પર સન્નાટાનો ભાર,
ઘાંઘો થઈને પવન દોડતો થઈને ઉમરીયાળો,
તાંડવ ખેલે સૂરજ જાણો જોગી જાણ જટાળો.

એક સત્ય | ફિલિપ કલાક

કુંજામાં
કાંકરા નાખી નાખી
થાકી ગયેલ
કાગડાએ જોયું કે,
ખૂંદ કાંકરા જ
હતા તરસ્યા
તે બંધુ જ પાડી...

ફરફરવાનું | રક્ષા શુક્લ

વાદળ વરસે, દરિયા ઊધળે, નાદિયુંએ વહેવાનું; મારે ફરફરવાનું ?
ટગલી ડાળે, ઊંચા જીવે ખરી જવાના ભયથી પાછું થરથરવાનું !

લીલેરું આ ઝાડ રોજ લંબાવી એના હાથ મને ફાગળનાં ફૂલો આપે,
પણ ઠંઘણા મૃગજળમાં માથા લગ ડૂબકી દઈને મન તો તરતું વગર તરાપે.
વરસું, ઊધળું, કે જળ જેવું વહેવા મનના રોજ ધખારા જાંપે.
ત્યાં જ અચાનક આભ ઉપર આ, જળ ખારાં 'ને કાંઠા બજે ગજ અમારા માપે.

વાદળ રીજે નાદિયું પર, નાદિયું દરિયા પર મોહે, મારે અમથું ટળવળવાનું ?
વાદળ વરસે, દરિયા ઊધળે, નાદિયુંએ વહેવાનું; મારે ફરફરવાનું ?

પરોઢિયે આ ઝાકળ મારા લીલા વાને બેસી દર્પણ સૂરજનું થઈ મહાલે,
ઝળહળનો એ ખોખો આખેઆખો ત્યાં છલકાય પદી છલછલ ફૂલીને ફાલે.
દરિયો દોટ મૂકીને મારા ઝીણુકડાં આ સરવરનાં સપનાંને કેવો જાલે !
જાવ, હવે તો આપો ખળખળ વહેવા અવસર, નાદિયું લીલી અહીં નસનસમાં હાલે.

ખુલ્લા આ આકાશ નીચે જયાં ત્રાઝું નાખે તડક એમાં કોણું તરફડવાનું !
વાદળ વરસે, દરિયા ઊધળે, નાદિયુંએ વહેવાનું; મારે ફરફરવાનું ?

થોડી ગજલ મને ફળી... | અંકિત ત્રિવેદી

થોડી ગજલ મને ફળી, થોડી તને ફળી,
થોડાકમાં ઘણું જીવ્યા એ વાત ઝળહળી.

રજવાહું મારું ઠેસમાં ને હીંચકામાં છે –,
ટેલી મજામાં આવી કિચૂડાટ સાંભળી.

ઉધંગ્યા વગર ઊંઘા કરે છે સ્કિન પર જુઓ,
લાઈક્સ ફેસબુકની, કોમેન્ટની કળી.

લાગી રહ્યું વિદેશમાં તું સેટ છે સરસ –,
જો સાંજ મારી બાજુથી તારી તરફ ઢળી.

ઘરથી તો નીકળી હતી ઉત્સાહમાં ખબર,
તો કેમ એ ઉદાસ થઈ નાકેથી ગઈ વળી ?

ઈંગર્ઝ | પરાગ ત્રિવેદી

નદીની માછલીને
ઈંગર્ઝ થતી હતી
દરિયાની માછલીની...
'કેટલી વિશાળ જગ્યામાં રહેવા મળો...'

દરિયાની માછલી
વહાણોમાં લઈ જવાતા
અતિસુંદર એકવેરિયમ જોતી
અને તેને
ઈંગર્ઝ થતી એકવેરિયમમાં રહેનાર માછલીની...
'કેટલી સલામત, રૂપકડી દુનિયા...'

એકવેરિયમની માછલીઓને
ઈંગર્ઝ થતી
તેમનામાંની જ કોઈ એક માછલીની –
જ્યારે
તે મૃત્યુ પામતી !

એવું કશું નથી | બાબુલાલ ચાવડા ‘આતુર’

છાનું બધાથી રાખીએ એવું કશું નથી,
ને ઢોલ પણ વગાડીએ એવું કશું નથી.
લોઢાનું એ વહાણ રૂબે તો ભલે રૂબે,
એમાં હવે બચાવીએ એવું કશું નથી.
વસ્તી વિનાના ગામમાં મેળો ભરાય પણ,
પાવાના સૂર વહાવીએ એવું કશું નથી.
પગ વાળી બેસ તું હે ભટકતી જિજીવિષા !
તારી છબી મઠાવીએ એવું કશું નથી.
પૂર્ણયા વિના તું કોઈનું પાતાળ ખોં મા,
જળના દીવા જલાવીએ એવું કશું નથી.
'આતુર' હજ આ સ્તબ્ધતાના શ્રીગંગોશ છે,
મૂર્ખર્ઝ હજ તો પામીએ એવું કશું નથી.

અનુવાદ

એમ્પેડોક્લિસ, સાંભળ... | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

એમ્પેડોક્લિસ, સાંભળ...

પણ તું ક્યાંથી સાંભળવાનો !

તું એક વાર અમરત્વની ચાહમાં એતના પર ગયો,
તે જંપલાયું,

અને તું આખેઆખો ભડથું થયો, પાછો ન ફર્યો.

હું તો કવિ છું

અચાનક, ભયાનક વિસ્ફોટો વચ્ચે

તડતડતી ચિરાતી તિરાડો, — કરાડો વચ્ચે

તૂટાં શિખરો, વિકરાળ ભૂસ્ખલનો વચ્ચે

ધૂધ્વાતા ને ધૂમાતા લાવાના ખડકોને પાર કરતો

ઉડતી રાખ વચ્ચે

ધુમાડાના ગોટાઓ વચ્ચે

વરસતા અંગારાઓ વચ્ચે

જવાલામુખીના જીવતા ધધ્બતા સૂસવતા મુખમાં

હરવખત જંપલાયું છું

તારી જેમ જ અમરત્વની ચાહમાં ભડથું થાઉં છું.

પણ

પાછો ફરું છું, ફરી ફરી

ધધ્બતા જવાલામુખીમાં જંપલાવવા

સિસિફસની જેમ.

નોંધ :

એમ્પેડોક્લિસ : ઈટલીના સિસિલિનો રહેવાસી પ્રાચીન ગ્રીક ફિલસ્ફ્યુઝ. પોતાને અમર ગણીને એતના જવાલામુખીમાં પડતું મૂકે છે અને ભડથું થઈ જાય છે.

એતના : ઈટલીની પૂર્વ આવેલો જવાલામુખી.

સિસિફસ : પર્વત પર પથર ચઢાવી, પર્વત પરથી પથર ગબડાવવાની સતત સજા ભોગવતું ગ્રીક પાત્ર.

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ પોતાની કવિતાના અંગેજ અનુવાદ કર્યા છે તે બે અહીં આપેલ છે.

Listen, Empedocly ! - Tr. by the poet

Listen, Empedocly !
But how would you listen to me !
You once in the search of immortality
plunged into the mountain Etna
and were roasted whole.

However, I am the poet,
amidst violent explosives, eruptive fissures, cracks,
catastrophic collapse of summits,
and enormous landslides
I pass across the smoky and smothering lava rocks,
through smoldering ashes
rings of smoke
and tremendous fireworks
I plunge everytime into the active
and burning mouth of crater
and I am roasted whole, in the search of immortality.

But I return again and again
to plunge into the active mouth of volcano
like Sisyphus.

Note :

- Empedocly : The resident of Sicily in Italy, the ancient philosopher,
 plunged into the mouth of Etna and was roasted whole in
 the search of immortality
- Etna : Volcanic mountain in the east of Italy.
- Sisyphus : A Greek character, whose vain labour of having for ever
 to roll a block of marble uphill, whence it rolled down
 again.

નાઝકા લાઈન્સ | ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

(નોંધ : દક્ષિણ અમેરિકામાં પેરુના રણમાં પથરાયેલાં, ૨૦૦૦ વર્ષ જૂનાં અને આજ સુધી ટકેલાં નાઝકા સંસ્કૃતિ(Nazca culture)નાં ૩૦૦ જેટલાં કદાવર મહાકાય રેખાચિત્રો ૩૭૦ મીટર કે એથી વધુ ઊંચાઈએથી ભૂપૃષ્ઠ પર જોઈ શકાય છે એમાં માકૃતિક અને મનુષ્ય આકૃતિઓ મોજૂદ છે.)

ખેન	- લિમા ઓરપોર્ટના હેંગારે
થોડી વાર મારી આરામની પળો
આપનું સ્વાગત કરું, પૂછો, મળો.
મુલાકાતી	- દરરોજ ઉડવાનો
એનું એ જ દેખાડવાનો
ને વળી દેખાડવાનો
કંટાળો ના આવે ?
ખેન	- કંટાળો ! કંટાળો વળી કેવો ??
મારી હોતી નથી માત્ર કોઈ અવકાશયાત્રા
બે હજાર વર્ષ કાપી
હું તો જાઉ કાલનીયે પાર, મારી કાલયાત્રા !
ખૂબ ઊંચે રહેનારા આકાશના ઢેવો જુઓ
એથી તો આ મહાકાય રેખાચિત્રો
રણભોમે આદિલોકે દોર્યા...
એની સાથે મનુષ્યોને કરું મોઢામોડ
મુલાકાતી	- એટલે કે
આજમાંથી કાલમાં ને કાલમાંથી આજમાં
છે નિત્ય તારી ગતિ...
ખેન	- ગતિ ?!
અરે ગતિ તો ચિત્રોની જુઓ !
ને ગતિ ચિત્રોમાં જુઓ
યુગો વીત્યા સહેજે છે ના એમાં ફેરફાર
કોઈ ના વિકાર...
કરોળિયો કે મત્સ્ય હો
વાનર હો કે છોડ હો
પખી હો કે માનવ હો
ભૂમિતિ હો કે ભાત હો
રેખાઓનું રાજ
એમાંચ આકાર અને ગતિ સરતાજ.
મુલાકાતી	- વાહ તારી મતિ !
દેવો તો દેખે ન દેખે
દેવો તો રીજે ન રીજે
કિન્તુ રોજ રોજ તું તો
મનુષ્યોને દેખાડે ને રીજવે અવશ્ય
ખેન	- ધન્ય મારી ગતિ !

Nazca Lines - Tr. by the poet

(Note : In the country Peru of South America, there are more than 350 gigantic line figures of nature & of human beings, drawn by the ancient tribe of Nazca Culture on the desert land; which can be perceived only from the 370 or more feet height for getting their proper perspective.)

- Plane - Inside the Lima airport hanger
I have my resting hours
I welcome you. Please ask.
- Interviewer - Every day you just fly
and witness the same thing
over and over again
and not only that
you also have to make the people witness
Art not you bored ?
- Plane - Bored ? no way. Why boredom ?
It is not only my Journey into space.
I just go across the two thousand years
beyond the times
It is my journey into time too.
For the Gods of the sky could witness
the figures properly
the ancient tribe had drawn the gigantic figures
with lines on the desertland.
I try to make the people witness.
- Interviewer - It means you are constantly dynamic
from present to past and past to present.
- Plane - My dynamic !?
See the dynamic figures and their rhythms
After ages passed, not a single change visible,
no decaying.
Whether it is a spider or a fish, whether it is
monkey or a plant, whether it is a bird or a human
figure, whether it is a geometry or a design.
Only the sovereignty of lines, of patterns and rhythms
- Interviewer - What a sensitive your plight !
Gods may witness or not, Gods may be pleased
or not, but every time you please the humans
definitely.
- Plane - How blessed is my flight !

કુર્ઝ-કુન્તી સંવાદ | રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર * અનુ. નિરંજન ભગત

(સદ્. નિરંજન ભગતે રવીન્દ્રનાથના કાચનો અનુવાદ કર્યો હતો
તેની હસ્તપ્રત શૈલેશ પારેખ પાસેથી મળી છે. તે અહીં મુદ્રિત કરી છે.)

કુર્ઝ : પુષ્ય જાહ્નવીના તીરે સંધ્યાસૂર્યની પ્રાર્થના
કરી રહ્યો છું હું. મારું નામ કર્ઝ
અધિરથસૂતનો પુત્ર, રાધાના ગર્ભથી જે જન્મ્યો
તે હું જ. ફણો મને તમે કોણ છો હે, માતા !

કુન્તી : વત્સ ! તારા જીવનના પ્રથમ પ્રભાતે
વિશ્વ સાથે જોણો તારો પરિચય કરાવ્યો તો
તે હું જ. આજે હવે બધી લજા ત્યજને
હું તને મારો પરિચય આપવાને આવી છું.

કુર્ઝ : દેવી ! તમારાં નમેલાં નેત્રનાં કિરણ પડતાં જ
સૂર્યતેજના પ્રભાવથી પર્વત પરના હિમની જેમ
મારું ચિત્ત દ્રવી જાય છે, તમારો કંઠસ્વર
જાણો કે પૂર્વજન્મમાંથી મારા કર્ઝમાં પ્રવેશીને
અપૂર્વ વેદના જગાવે છે. કહો મને મારો જન્મ
કયા રહસ્યબંધનથી તમારી સાથે બંધાયો છે,
હે અપરિચિતા !

કુન્તી : ઓ રે વત્સ ! થોડી વાર માટે ધૈર્ય ધર !
સૂર્યને અસ્તાયલે જવા હે ને સંધ્યાના
અંધકારને ગાઢ થવા હે, તે પણી કહું તને.
હે વીર ! હું કુન્તી છું :

કુર્ઝ : તમે કુન્તી ? અર્જુનજનની ?

કુન્તી : હું જ અર્જુનજનની ! પણ તું એ મનમાં લાવીને
દ્વેષ ન કરીશ, હે વત્સ ! આજે પણ સ્મરે છે
હસ્તિનાપુરનો અખ્યપરીક્ષાનો એ દિવસ
જ્યારે તેં નક્ષત્રથી ભર્યાભર્યા પૂર્વ દિશાના પ્રાન્ત દેશે
નવોદિત અરુણની જેમ એક તરુણકુમાર રૂપે
ધીરેથી પ્રવેશ કર્યો હતો.
પદાની પછીવાડ જે સ્ત્રીઓ હતી તે સૌની વચ્ચે
જેના જર્જર વક્ષમાં અતૃપ્ત સ્નેહકુધાની
સહભ્રા રાગિણી જગતી'તી એવી કોણ અભાગિણી

મૂંગો મૂંગો બેસી રહી હતી ? જેની આંખો
 તારા અંગેઅંગને સ્નેહચુંબન અપી રહી હતી
 એવી કોણ હતી ? એ જ હતી અર્જુનજનની.
 જ્યારે કૃપાચારે હસીને તારા પિતાનું નામ
 પૂછ્યાં અને કહ્યું, ‘રાજકુલે જેનો જન્મ નથી
 તેને અર્જુન સાથે યુદ્ધનો અધિકાર નથી.’
 ત્યારે તારું લાલ લાલ મુખ નીચું નમ્યું,
 ને તું મૂંગો મૂંગો ઊભો રહ્યો,
 એ જ લજાની આભાએ અજિન સમા તેજે
 જેના વક્ષને દાડયું’તું તે કોણ હતી અભાગિણી ?
 એ જ હતી અર્જુનજનની; ધન્ય છે પુત્ર દુર્ઘટનને,
 એ જ કાણે એણે અંગરાજ રૂપે
 કર્યો તારો અભિષેક, હા, ધન્ય છે એને !
 એ જ કાણે મારાં બન્ને નેત્રમાંથી અશ્વધારા
 તારા શિર પર વરસવાને છલકી રહી,
 એ જ કાણે આનંદવિહ્લવલ એવા સૂત અધિરથે
 રસ્તો કરતાં રંગભૂમિ પર પ્રવેશ કર્યો
 એ જ કાણે ચારે દિશામાં કુતૂહલી જનતા વચ્ચે
 રાજવીના વેશમાં તારા અભિષેક્યુક્ત શિરથી
 એમના ચરણો નમન કરીને
 ‘પિતા’ એવું સંબોધન કરીને તે સૂતવૃદ્ધને પ્રણામ કર્યો
 કૂર હાસ્યથી પાંડવોના બંધુગણે વિક્કાર કર્યો.
 એ જ કાણે હે વીરમણિ ! પરમ ગૌરવથી
 તને વીર કહી જેણે આશીર્વદ આપ્યા હતા.
 હા, એ જ હું અર્જુનજનની.

કણ્ઠ : આર્થ, તમને પ્રણામ ! તમે તો છો રાજમાતા
 અહીં એકલા કેમ આવ્યાં છો ? આ છે રણભૂમિ,
 હું હું કૌરવોનો સેનાપતિ.

કુંતી : પુત્ર, એક ભિક્ષા કાજે આવી હું હું,
 તું નિરાશ ન કરીશ મને.

કણ્ઠ : ભિક્ષા ! મારી પાસે ભિક્ષા ?
 મારું પૌરુષ ને મારો ધર્મ – બે સિવાય
 જે આજ્ઞા કરશો તે ધરીશ તમારે ચરણો.

કુંતી : હું લેવા આવી હું તને.

- કુર્ઝિ : કુછો, ક્યાં લઈ જશો મને ?
- કુતી : તૃષ્ણિત હૃદયમાં, માતાના અંકમાં.
- કુર્ઝિ : ધન્ય છો તમે પાંચ પુત્રોથી સદ્ગ્રામી છો તમે.
હું તો કુલશીલહીન, કુદ્ર નરપતિ,
ક્યાં સ્થાન આપશો મને ?
- કુતી : સર્વોપરિ સ્થાને,
સ્થાપું તને મારા સૌ પુત્રોથી પર,
જ્યેષ્ઠ પુત્ર તું તો.
- કુર્ઝિ : ક્યા અધિકાર મદથી હું પ્રવેશ કરું ત્યાં ?
સામ્રાજ્યસંપદથી થયા છે જે વંચિત
તેમના માતૃસ્નેહરૂપી ધનમાં
ભાગ માંગું કેમ કરીને કુછો મને ?
માતૃહૃદય ઘૂતમાં મુકાતું કે
બાહુભળથી જિતાતું નથી.
એ તો વિધાતાનું દાન.
- કુતી : પુત્ર મારા ! એક દિવસ તું એ વિધાતાના અધિકારથી
આ ખોળામાં આવ્યો હતો.
એ જ અધિકારથી ગૌરવ સાથે આવ,
વિના વિચાર્ય તું પાછો આવ;
સૌ ભાતાઓ વચ્ચે માતૃઅંકમાં ગ્રહી લે તારું સ્થાન !
- કુર્ઝિ : સ્વખ સમ સુણી રહ્યો દેવી !
તમારી આ વાણી, જુઓ !
અંધકાર વ્યાયો છે દિગદિંગંતે, લુપ્ત ચારે દિશા,
શબ્દહીન ભાગીરથી, ક્યા માયાધિન લોકે
વિસ્મૃત આલયે લઈ જશો મને ?
ચેતનાના પ્રભાતે પુરાતન સત્યની જેમ
તમારી વાણી મારા મુખ ચિત્તને
સ્પર્શી રહી, જાણો કે પાછો ફર્યો મારો શૈશવકાળ,
જાણો મારી જનનીના ગર્ભમાંનો અંધકાર
આજે મને વેરી રહ્યો, અહો રાજમાતા !
સ્વખ હોય, સત્ય હોય, આવો સ્નેહમયી !
તમારો આ દક્ષિણ હસ્ત મારા લલાટ પર
મારી ચિબૂક પર ક્ષણોક રાખો !

લોકજાભે સુણ્યું છે હું જનનીનો પરિત્યક્ત
 કેટલીયે વાર જોણ્યું છે નિશીથ સ્વન્જે
 ધીરે ધીરે એ મને જોવાને આવી રહી
 હું એને રવી રડીને વ્યથાથી કહું છું, ‘હે જનની !
 ગુંડન ખોલો ! જોઉં તમારું મુખ.
 એ જ કષે તૃપ્તાત ઉત્સુક સ્વન્જને છિન્ન કરીને
 અલોપ થાય છે એ મૂર્તિ. એ જ સ્વન્જ છું
 આજે આવી રહ્યું આ પાંડવજનનીના રૂપે,
 સંધ્યાકાળે, રણકૃતે, ભાગીરથી-તીરે ?
 જુઓ, દેવી ! સામે તીર પાંડવોની શિબિરમાં
 દીપનો આલોક જલે, ને આ તીરે
 કૌરવોની અશ્વશાળામાં લાખ લાખ અશ્વોની
 ખરીઓના ખરશબ્દ ગાજ ઊડે !
 કાલ પ્રાતઃકાલે તો આરંભ થશે મહાયુદ્ધ,
 આ જ રાતે અર્જુનની જનનીને કંઠ
 શાને હું સુણી રહ્યો મારી માતાનો સ્નેહસ્વર ?
 ને મારું નામ એના મુખે મધુર સંગીતથી
 શાને ગાઈ ઊડે ? ને મારું આ ચિત્ત અચ્યાનક
 શાને ‘ભાઈ, ભાઈ’ કહીને ઘસી જાય પાંદવો પ્રતિ ?

કુંતી : તો ચાલ્યો આવ, વત્સ ! તું ચાલ્યો આવ !

કશું : આવીશ, માતા ! ચાલ્યો આવીશ.

કશું નહિ પૂછું, કશી શંકા નહિ કરું,
 નહિ કરું કશી ચિંતા, દેવી ! તમે મારી માતા,
 તમારા આહ્લાવાને મારો અંતરાત્મા જાગી ગયો,
 નહિ વાગે કાને કોઈ યુદ્ધભેરી, કોઈ જ્યશંખ,
 મનમાં થાય મિથ્યા છે યુદ્ધહિંસા, વીરભ્યાતિ,
 જ્ય પરાજ્ય. ક્યાં જઈશું ? લઈ જાઓ...

કુંતી : ઓ સામે પાર, જ્યાં જલી રહ્યો દીપ,
 સત્ય અંધકારમાં શેત વાલુકાતટે.

કશું : શું ત્યાં માતૃહીનને ચિરહિન માતા મળી રહેશે ?
 ત્યાં ધ્રુવતારા ચિરરાત્રિ જાગી રહેશે
 તમારા સુન્દર ઉદાર નયને ?
 ફરી એક વાર ફૂછો હું તમારો પુત્ર છું.

કુંતી : પુત્ર મારા !

કણ્ઠ : તો પછી શા માટે ત્યજ દીધો મને અગૌરવે
કુલશીલમાનહીન, માતૃનેત્રહીન અંધ ને અજાત
વિશે ? શા માટે વહાવી દીધો મને
ચિરદિન અવજાના ઓતે ?
ને શા માટે ભાતુકુલમાંથી કર્યો મને નિર્વાસિત ?
વિચ્છિન્ન કર્યા અર્જુનને અને મને - એથી તો
શિશુકાળથી અમને બન્નેને નિગૂઢ અદશ્ય બંધન
બેંથી રહ્યું હિંસાના રૂપમાં ફુર્નિવાર આકર્ષણે.
માતા ! નિકુટર છો ? તમારી લજજા અંધકારના
સ્તરને ભેટીને મારાં અંગે અંગને નીરવ સ્પર્શ કરી રહી,
આંખોને આવરી રહી. રહેવા દો, રહેવા દો,
તો કહેશો નહિ શા માટે તમે ત્યજ દીધો મને ?
આ વિશ્વસંસારમાં વિધિનું પ્રથમ દાન છે માતૃસ્નેહ
એ દેવતાનું ધન શા માટે તમારા સંતાન પાસેથી હરી લીધું
એ કથાનો ઉત્તર ન આપશો, કહો,
આજે શા માટે આવ્યા છો મને ખોળામાં પાછો લેવા ?

કુંતી : હે વત્સ ! જો, તારી આ ભર્તસના
સો સો વજ સમી મારા આ હંદ્યને અંધ વિદીર્ણ કરી રહી
મેં તારો ત્યાગ કર્યો હતો એ અભિશાપે
પાંચ પુત્રો વક્ષમાં છે છતાં મારું ચિત્ત પુત્રહીન
એથી તો હાય ! તારે માટે મારો આ બાહુ
વિશ્વમાં ધસી જાય છે તને શોધવાને,
જે પુત્રને મેં વંચિત રાખ્યો હતો તેને પામવાને
મારું ચિત્ત દીપ દીપ જલાવીને
પોતાને દંધ કરી વિશ્વદેવતાની આરતી ઉતારે છે,
આજે હું ભાગ્યવતી છું, તને જોવાને પામી છું.
જ્યારે તારા મુખે વાણી ફૂટી ન્હોતી
ત્યારે મેં કઠોર અપરાધ કર્યો હતો
વત્સ ! એ જ મુખથી કુમાતાને તું ક્ષમા કર !
એ ક્ષમા વક્ષમાં ભર્તસનાથીયે વધુ તેજથી
અનલ જલાવો ! પાપને દંધ કરી મને નિર્મલ કરો !

કણ્ઠ : માતા ! પદધૂલિ આપો, પદધૂલિ આપો,
ને મારાં અશ્વુ લ્યો !

કુતી : તને છાતીસરસો લેવાના સુખની આશાએ
હે પુત્ર ! હું તારે દ્વાર નથી આવી.
તારા પોતાના અધિકારના સ્થાને
તને પાછો લઈ જવા આવી હું હું.
સૂતપુત્ર નથી તું, તું રાજાનું સંતાન
દૂર કરી સર્વ અપમાન હે વત્સ !
ચાલ્યો આવ જ્યાં છે તારા પંચભાતા !

કણ્ઠ : માતા ! સૂતપુત્ર હું તો, રાધા મારી માતા
એનાથી વધુ નથી મારું કોઈ ગૌરવ,
પાંડવ પાંડવ રહો, કૌરવ કૌરવ;
નહિ કરું કોઈનીયે ઈર્ઝા.

કુતી : હે વત્સ ! તારું પોતાનું રાજ્ય તારા બાહુબળે
ઉદ્ધારી લે, ધવલ વ્યજન ઢાળશે યુધિષ્ઠિર,
છત્ર ધરશે ભીમ, રથનો સારથિ થશે વીર ધનંજ્ય,
વેદમંત્રો ઉચ્ચારશે ઘૌભ્ય, પુરોહિત
તું શત્રુજિત, અખંડ પ્રતાપે રહેશે બાંધવોની સાથે
નિઃસપન્ન રાજ્યમાં તું રત્નસિંહાસને.

કણ્ઠ : સિંહાસન ! જેણે પાછો કાઢ્યો
માતૃસ્નેહના પાશને, તેને આપો છો શું
હે માતા ! રાજ્યનું ગ્રલોભન ?
એક દિવસ જે સંપદથી કર્યો મને વંચિત
તે હવે મને પાછું આપવું સાચ્યાતીત છે તમારે માટે.
મારી માતા, મારા ભાતા, મારું રાજકુળ
બધું એક મુહૂર્તમાં જ માતા ! કર્યું તમે નિર્મૂલ
મારા જન્મની જ કષે.

સૂતજનની છળી આજે રાજજનનીને માતા કહું,
કુરુપતિ સાથે બદ્ધ હું જે બંધનથી
તેને છેદી ધરી જાઉં રાજસિંહાસને તો વિક્ર મને !

કુતી : વીર છો તું ! પુત્ર મારા, ધન્ય છો તું !
હાય, ધર્મ ! આ તે તારો કેવો સુકઠોર દંડ !
એ દિવસે કોણે જાણ્યું હતું, હાય !
જે શિશુને કુદ્ર અસહાય ત્યજ્યો હતો
તે કયારે વીર્યબળ પામીને ક્યાંથી રતે

એક દિવસ પાછો આવશે અંધકારને પંથે
 પોતાની જનનીના પેટનાં જજ્યાં સંતાનોને
 પોતાના નિર્મભ હસ્તે શસ્વથી મારશે !
 આ તે કેવો અભિશાપ !

કણું : માતા ! ભય ન પામશો !
 કહું છું પાંડવોનો વિજય થશે
 આજે આ રજનીના તિમિરફલકે પ્રત્યક્ષ
 વાંચું છું નક્ષત્રોના આલોકમાં ઘોર યુદ્ધનું ફળ.
 આ શાન્ત સ્તર્ય કણે પ્રવેશો છે મનમાં
 જ્યાહીન ચેષ્ટાનું સંગીત, આશાહીન કર્મનો ઉઘમ.
 જોઉં છું શાન્તિમય શૂન્ય પરિણામ.
 જે પક્ષનો થશે પરાજય તે પક્ષને ત્યજવાનું
 મને કરો ના આહ્વાન !
 જયી થાઓ, રાજી થાઓ પાંડવ-સંતાનો !
 હું રહું નિષ્ઠળના, હતાશના દળમાં
 જન્મરાત્રે તમે મને ધર્યો હતો ધરાતલે,
 નામહીન, ગૃહહીન; આજે પણ મને
 તેમ જ નિર્મભ ચિત્તે ત્યજો, હે જનની !
 દીપિતહીન, કીર્તિહીન આ પરાભવમાં !
 જ્યલોભે, યશલોભે, રાજ્યલોભે
 હું વીરની સદ્ગતિથી ન થાઉં બ્રષ્ટ,
 આપી જાઓ મને એ જ માત્ર એક આશીર્વાદ !

અરીસામાં યાત્રા

અંજલિ ખાંડવાળા

બુન્દું બહાર આવી. દીવાનખાનામાં ઘોંઘાટ થતો સંભળાયો. ઉતાવળે ત્યાં ગઈ. પ્રાર્થના થઈ રહી હતી. ગોરમહારાજની આસપાસ કુટુંબીજનો ટોળે વળી ઊભાં હતાં. દીવાલ પર, બાના ફોટાની બાજુમાં મારો ફોટો લટકતો હતો. એને હાર પહેરાવવામાં આવ્યો હતો. હું સત્ય થઈ ગઈ.

‘અનુ !... તું !... કેવી રીતે...? ક્યાંથી...?’ એકસામટાં બધાં બોલી ઊઠ્યાં.

*

મને નાનપણથી અરીસામાં જોવું બહુ ગમે. મારે માટે બાપુજી બેલિઝ્યમનો એક એવો અરીસો લઈ આવેલા જેમાં ઉપરના ભાગમાંથી અંદર જોઈએ તો મોહું મોટું અને પહોળું લાગે. અને નીચેના ભાગમાંથી જોઈએ તો સાંકું અને લાંબું લાગે. બહુ સુંદર હતો. લંબગોળ હતો અને એને સોનેરી ડિનાર હતી. મને મારા ક્ષણે ક્ષણે બદલાઈ શકતા આકારો જોવાની, ચાળા પાડી અરીસામાં શું પરિણામ આવે છે એ જોવાની બહુ મજા પડતી. હું અરીસામાં અને અરીસા સાથે બહુ તોફાન કરતી, મોજ કરતી. મારા સ્વજન જેવો એ મને વહાલો થઈ ગયેલો.

જરા મોટી થઈ એટલે નાચવાનો નાદ લાગ્યો. અમારું સંયુક્ત કુટુંબ, એટલે ઘર મોહું. મોટી ઓસરી. મોટી પરસણ. મોટું દીવાનખાનાં. મોહું રસોંઠું. દીવાનખાના અને રસોડા વચ્ચેના લાંબા પેસેજને અમે છોકરાંઓ ‘ભીડજણી’ કહેતાં. કારણ, સવારે ત્યાં છોકરાંઓની ખૂબ ધમાલ રહેતી – બધાંને નાસ્તો કરી શાળા/કોલેજ તરફ ભાગવું હોય. અથડાઅથડી અચૂક થતી, અને શબ્દોની મુક્કા-મુક્કી ! મારા પર તો વાગ્ખાણ વિશેષ વરસતાં. કારણ કે મને નાચતાં, નાચતાં આવનજીવન કર્યા વગર ફાવતું જ નહીં ! ‘ભીડજણી’માં બન્ને બાજુ છ ઓરડાઓની કતાર. અમે છોકરાં બે ખંડમાં રહીએ, અને મોટેરાંઓ બાકીના ચાર ખંડોમાં. ખંડોની બહાર કબાટો, અને દરેક કબાટમાં જોલો એક મોટો અરીસો. જુદી જુદી મુદ્રાઓ કરતી, કૂદાકડાઓ મારતી, એ અરીસાઓમાં મને જેતી જેતી જોવાનું મને બહુ ગમે. ઉતાવળે ભાગતા ભાંડુંઓને ગુસ્સો આવે. પણ મને એમના ધૂરકાટની ખાસ અસર થતી નહોતી. એમના રોખને હું ધોળીને પી જતી ! અરીસામાં એમના ચાળા પાડી હું હસી લેતી....

હું ત્રણેક વર્ષની હોઈશ અને મારા ભાઈનો જન્મ થયો. મને એના પર ખૂબ વહાલ પરબુ ♦ ઓગસ્ટ, 2018

આવતું, એને રમાણવાનું ખૂબ મન થતું. પણ બા મને એની પાસે ફરકવા જ ન હે ! જીદ કરું તો કોઈ ને કોઈ બહાનું કાઢીને મને દૂર કરી હે. મને બહુ ખીજ આવતી. ને બાપુ પણ મારું કંઈ ન સાંભળતા. એ બન્ને અંદર અંદર ગુસ્પાસ કર્યા કરતાં. મને કશું કહે નહીં. એમ ન હતું કે મને વહાલ નહોતાં કરતાં. પણ રવિથી મને દૂર જ રાખે. એ નાનકડો હતો અને માંદલો પણ રહેતો. એટલે આવું કરતાં હશે ? હું શું એને પાડી નાખવાની હતી કે સંભાળી નહોતી શકવાની ? મને કંઈ સમજણ પડતી નહોતી. એટલું જાણતી કે મારા કરતાં રવિની દેખરેખ બા વધારે કરતી. મને બહુ ઓછું આવતું.

આમ ચારેક વર્ષ વીતી ગયાં. હવે મને રવિ સાથે રમવાની છૂટ હતી. પણ અમે રમતાં હોઈએ ત્યારે પણ મારી બાનો ડેઝો તો અમારાં બન્ને પર હોય જ. બાજની જેમ અમને જોતી હોય. રવિ જરા પણ કરાંજે એટલે બાનો ‘શું થયું ?’ ઘાંઠો અમારો ભરડો લે. અને રવિને આમ છોકરાંઓ સાથે નહોતો સુવાડતો. એ બા-બાપુના ઓરડામાં સુવાડતો. મધ્યારે કોઈ વાર મને એના રડવાનો અવાજ સંભળતો. મારાથી મોટી મારા કાકાની દીકરીઓને બે-ત્રાણ વાર વાત કરતાં સાંભળેલી કે રાત્રે ડોક્ટર આવેલા. મેં પૂછેલું ત્યારે જવાબ નહોતો મળ્યો.

*

આજે મારો ધૃજ ફરકાવવાનો દિવસ હતો. માલિનીબહેન હોલમાં મારું અરંગેત્રમૂહ હતું. કેટલાં વર્ષોની તપસ્યા ! બા-બાપુ અને કુટુંબીજનોએ ખાસ આગ્રહ કરીને સગાં-વહાલાં અને ભિત્રોને નિમંત્રણાં હતાં. હું ભરતનાટ્યમનાં વખ્તો પહેરી મંચ પર આવી. હોલ ચિકાર ભરેલો હતો. આગલી હરોળમાં બાપુને જોયા, એમને નમી. પણ બા ક્યાં ? યાદ આવ્યું, આજે રવિની મેચ હતી. ત્યાં જ ગઈ હશે ! અંદરથી હું સમસમી ઊઠી. એ દમિયલ શું જતવાનો હતો ? મારી મા મારા અરંગેત્રમૂહમાં જ નહીં ?

*

કોલેજમાં હર્ષને મળી. અમને એકબીજા પ્રત્યે આકર્ષણ થયું. અમે બન્ને સાથે ફરવા લાગ્યાં. એની પાસે ગાડી હતી. હોટેલમાં મને એ ખાવા લઈ જતો; સિનેમા જોવા પણ લઈ જતો. અમારા એક સંબંધીએ અમને એક વાર સાથે જોઈ લીધાં. બા-બાપુને જબર કરી. રાત્રે મારી ઊલટ-તપાસ લેવાઈ.

‘આ છોકરો કોણ છે જેની સાથે તું ‘હેવમોર’માં ગયેલી ?’

‘મિત્ર છે.’

‘શું નામ છે ?’

‘હર્ષ, હર્ષ અગરવાલ. અમે એકબીજાને પસંદ કરીએ છીએ...’

‘હું ! મારવાડી છે ? એના બાપા શું કરે છે ?’

‘શેરબજારમાં છે. કોલેજ પછી બાપાના બિજનેસમાં જોડવાનો છે.’

‘સટોડિયાનો દીકરો ! તમારો ભેટો કેવી રીતે થયો ?’

‘હું કેન્ટીનમાં બેઠી હતી. એ મારી પાસે આવ્યો. એ પરીક્ષામાં નાપાસ થયો હતો એટલે બહુ ડિપ્રેસ હતો. જે વિષયમાં ફેલ થયો હતો એમાં વધુ સમજ માટે એણે મારી મદદ માગી. અમે સાથે બેસતાં અને હું સમજાવતી. બહુ હસમુખો છે... હેડરી છે... જોક્સનો તો ખજાનો. કાલે તમને મળવા લઈ આવીશ.’

બીજી દિવસે હું એને મળવા લઈ આવી. મારા મોટા કાકાના બે દીકરાઓ ધોકો લઈને ઊભા હતા. બાએ તો હર્ષને પરખાવી દીયું : ‘અભરદાર મારી દીકરીની પાછળ પદ્ધો છે તું તો...’ મારા પિતરાઈઓ બરાડ્યા : ‘કૂટ અહીંથી... અનુ જોડે વાત પણ કરી છે તો તાંતું માથું રંગી નાખીશું !’ હર્ષ તો ડ્વાઈ જ ગયો. ઊભી પૂછુંને નાઠો. મને બહુ ખરાબ લાગ્યું, પણ પછીથી ખરબર પડી કે હર્ષ છોકરાઓને ફસાવવામાં ઉત્તાદ હતો. તોયે એના અપમાનનો વસવસો તો રહી જ ગયો.

*

હું બાવીસની થઈ હતી. હું એમ.એ. થઈ ગઈ હતી. મને બહેરામ મળ્યો. હું તળાવના ડિનારાના બાંકડા પર બેઠી હતી. એકલી જ એ બાંકડા પર બેઠી હતી. બીજા બધા બાંકડાઓ ઉપર લોકો બેઠેલા હતા. ‘હું આ બાંકડા પર બેસી શર્કું ?’ મેં હા પાડી એટલે બહેરામ બેઠો. થોડી કષ્ણોના મૌન પછી એણે પૂછ્યું : ‘તમે અહીં રોજ આવો છો ?’ મેં કહ્યું ‘મનનો થાક લાગ્યો હોય ત્યારે અહીં આવવું ગમે છે.’ એટલામાં એક ભિખારણ ભીખ માંગતી માંગતી અમારી તરફ આવી. ફિટેલાં કપડાં. કેદે નાનકકું, ચિમળાઈ ગયેલું બાળક. બાઈ પણ ઓસવાઈ ગયેલી લાગતી હતી. બીજાં કોઈએ એના પર ધ્યાન ન આપ્યું. અમારી પાસે આવી બાંગી-તૂટી હિંદીમાં કશુંક બબડી. બહેરામ જંખવાઈ ગયો. પછી ખીસામાંથી પચાસ રૂપિયાની નોટ કાઢી બાઈને આપી દીધી. મારાથી રહેવાયું નહીં. હું બોલી ઊઠી : ‘તમે દરેક ભિખારણને આટલા પૈસા આપતા રહેશો તો બાવા બની જશો !’

‘હું બાવો જ છું.’ એણે કહ્યું. પછી એણે પોતાની ઓળખાણ આપી; મેં મારી.

એ એક એનજીઓ ચલાવતો હતો. શહેરના ઝૂંપડપહીવાળા ઈલાકાઓમાં રહેતાં લોકોને અને ભિખારીઓને તાલીમ દ્વારા સ્વાવલંબી બનાવવા એની સંસ્થા ‘ઉત્કર્ષ’ પ્રયાસ કરતી હતી. મેં પૂછ્યું : ‘તમને આ કામ કરવું કેમ ગમે છે ?’

‘મને અસહાય વ્યક્તિના મોં પર સહાય મળતાં કેવો આનંદ છલકાઈ જાય છે એ જોવાની બહુ મજા આવે છે.’

પછી અમે વાતે વળજ્યાં. સમય કેવી રીતે પસાર થઈ ગયો એની જાણ ન રહી. આગામી દિવસોમાં લગભગ દરરોજ મળતાં. એ જ સ્થળે. એ ગરીબાઈની વાતો કરતો ત્યારે મારું હદ્ય વલોવાઈ જતું. સહાય મળતાં એ કેવાં ખીલી ઊર્કતાં એની વાતો સાંભળી હું બહુ પ્રકૃતિલિત થતી. મને થતું કે જિંદગી તો આવાં જ કામમાં વિતાવવી જોઈએ. પહેલી વાર મારા જીવનમાં શું કરવું જોઈએ એની સૂજ પડવા લાગી. અમે એકબીજાને પ્રેમ કરવા લાગ્યાં. પરણવાને સહમત થયાં.

પણ એ પારસી હતો. એનાં મા-બાપ જોડે તો મને સારો મળે થઈ ગયો હતો. પણ હજુ બહેરામ મારાં કુટુંબીજનો, ખાસ કરીને મારાં બા-બાપુજને નહોતો મળ્યો. મારું કુટુંબ થોડું રૂઢિયુસ્ત કહેવાય. મારી બા તો ચુસ્ત વૈષ્ણવ. મનમાં ડર હતો કે બહેરામને અપમાનિત તો નહીં કરે ને ?

પછી દિભ્રત ભેગી કરીને કાકાને વાત કરી. એ પ્રમાણમાં ઉદારમતવાદી હતા. એમણે મારી વાત શાંતિથી સાંભળી. એમણે કહ્યું : ‘હું તારા બાપુને વાત કરીશ.’

બીજે દિવસે બાપુજુએ મને બોલાવી. ‘નાલાયક ! પારસીને પરણવા નીકળી છે ? આપણે શુદ્ધ વૈષ્ણવ, એ લોક માંસ-મંથી ખાનારા. તારે અમારું નાક કપાવવું છે કે શું ?’ મારા પર ખૂબ ગુસ્સો કર્યો. મને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવાની ધમકી આપી. હું તો ઊંઘાઈ ગઈ. રડતી રડતી ચાલી ગઈ. બા એક અક્ષર પણ ન બોલી.

આખી રાત રડી. સવારે બા ઓરડામાં આવી. મારે માથે હાથ ફેરવ્યો. મને શાંત પાડી. મને બહેરામ માટે પૂછ્યું. પછી પૂછ્યું, ‘તમને એક-બીજા માટે પ્રેમ છે ?’ મેં હા પાડી. ‘મારે બહેરામને મળવું છે’, એણે કહ્યું. બા બહેરામને મળી. પછી એનાં મા-બાપને મળી. એને ખાતરી થઈ કે છોકરો સજજન છે, એની દીકરીની સંભાળ લેશે. પછી બાએ દાદા-દાદી જોડે વાત કરી. દાદા-દાદીએ પહેલાં પહેલાં તો ખૂબ વાંધા-વચ્કા કાઢ્યા, પણ અંતે બા મારા બાપુને સમજાવવા એમને સમજાવી શકી. ખૂબ રક્જક પછી બાપુ બહેરામને મળવા સંમત થયા. આખરે બા બાપુને સમજાવી શકી અને બહેરામ અને મારાં લગ્ન સંપન્ન થયાં. ‘લોકો શું કહેશે’ એ બીજે ધામધૂમ નહોતી કરી.

*

વર્ષો વીતી ગયાં. બાપુજુ કેન્સરમાં ગુજરી ગયા. મહિના પહેલાં બા ટાઈઝોઈડમાં સપ્તરાઈ ગઈ. પેટમાં હેમરેજ થયું. પેંદર દિવસમાં બા ચાલી ગઈ. હું અવાકુ થઈ ગઈ. બહેરામે મને હુંક આપવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ હું ઉદાસીમાં ચૂપ થઈ ગઈ. કશામાં મન લાગે નહીં. બાળકો પણ એમની માની ઉદાસી જોઈ નિરુત્સાહી થઈ ગયાં.

એક સાંજે મારા મનગમતા તળાવિકનારે ફરવા નીકળી. વારંવાર થાય કે હું પાણીમાં જંપલાવી દઉં. મહામહેનતે મનને રોકી રાખી શકી. પાછા વળતાં એક હુકાન સામે ઊભી રહી ગઈ. અરીસાઓની હુકાન હતી. ખરીદનારાંઓને આકર્ષિત કરવા એક મોટો અરીસો હુકાનના ખુલ્લા બારણ પાછળ મૂક્યો હતો. એ અરીસામાં મારું પ્રતિબિંબ જોઈ રહી. મારા શું દીદાર થઈ ગયા હતા ! ચીથરેહાલ મનની હું છબી હતી. આ શું ? મારા પ્રતિબિંબ પાછળ મેં આછી આકૃતિનું કશુંક જોયું. એણે મારી સામે હાથ લંબાવ્યો. અરે, આ તો બા ! પણ આ કેમ બને ? ‘આવ બેટા, મારી પાસે આવ !’ હું અરીસામાં પ્રવેશી. બા પ્રકાશની રેખા મૂકી ગાયબ થઈ ગઈ. એ રેખાના આધારે હું આગળ વધી.

*

કંઈ સમજ ન પડી હું શેમાં પ્રવેશી હતી. પણ ખૂબ અંધારું હતું. માત્ર એક પ્રકાશનું

નાનકું વર્તુળ મારી આગળ રહી ધીમેથી ગતિ કરી રહ્યું હતું. જાણે મારી આંગળી જાલીને મને કશુંક ઓળંગાવતું ન હોય ! હવામાં પર્વતીય તાજળી હતી, મને ચેતનવંતી કરી રહી હતી. મેં આસપાસ હાથ ફેલાવી તપાસ કરી કે કશુંક નક્કર છે ? પણ કશુંક જ અડી શકી નહીં. મારા પગ નીચે જમીન ન અનુભવી. શું હું કોઈ અણેય પ્રવાહીમાં તરી રહી હતી ? શું હું ફરી એક વાર ઉદ્રમાંથી બહાર નીકળી રહી હતી ? થોડી ડરી ગઈ. પણ એકંદરે અનુભવ આહ્લાદક હતો. સર્વત્ર આછી ખુશબૂ માણી રહી. આ પ્રવાસ મને ક્યાં લઈ જશે, એ પ્રદેશ કેવો હશે, એ જાણવા ઉત્સુક હતી.

એટલામાં દૂર દૂર એક પ્રકાશનો ગોળાર્ધ દેખાયો. પ્રકાશમય હતો. પણ અંધ કરી દે એવો વસ્તુ નહીં – પૂનમ જેવો. એ ગોળાર્ધ પાસે આવ્યો અને સુપરિચિત સુગંધે મને સ્તબ્ધ કરી દીધી. કોની હતી એ સુગંધ ? કોલન વોટરની ! મારી બા યાદ આવી ગઈ. એને પોતાના પર કોલન વોટર છાંટવું, એની સુગંધી ઠંડક માણાવી, બહુ ગમે. લાગ મળે તો મારા અને રવિ પર પણ છાંટી દે ! અમે એને ‘કોલન વોટરી’ કહીને ચીટવતાં. એક અવાજ સંભળાયો. અદલ મારી બા મને હાલરકું ગાઈને સુવાડતી એના અવાજ જેવો. એનો જ ! બાનો અવાજ ! પણ આ તો અશક્ય હતું. બાતો મરી ચૂકી હતી. મને લાગ્યું કે મારી બા મને પારણામાં જુલાવી રહી છે અને હું નીંદરમાં ઓગળી રહી છું ! કેવો વિચિત્ર અનુભવ !

એક બીજો અનુભવ જબકી ગયો. હું તેરેક વર્ષની હઈશ. બહુ બેદરકાર ! બા ધમધમતી ઓરડામાં આવે છે. ‘તારી પાસે કપડાં નથી એમ તું કહેવા માંગે છે ?’ પછી ગુસ્સામાં મારા કબાટનું બારાનું જોરથી ખોલી નાખે છે. દૂચા વાળી અંદર ઠાંસેલાં કપડાંનો ધોંધ થાય છે, ગંદાં કપડાંનો જમીન પર ઢગલો થઈ જાય છે. બા માથું ફૂટે છે... !

*

પ્રકાશનો ગોળાર્ધ છેક પાસે આવ્યો. એનામાંથી પ્રકાશના કણોની છોળ મને આલિંગવા આવી. હું થીજ ગઈ. પણ પછી ઉમંગમાં આવી ગઈ. અજબની મોકણાશ અનુભવી. બાનો પ્રકાશ, બાની સુગંધ ચોમેર અનુભવ્યાં. ખૂબ પુલકિત થઈ. પણ બાનો આકાર કયાંય જોવા ન મળે. પછી ગોળાર્ધ મારી જોડે વાત કરવા માંડી. અવાજથી નહીં, વિચારથી.

‘તું આવી ગઈ ? રવિ કેમ છે ?’

‘તને ખબર છે હું તારે માટે કેટલી જૂરી છું ? અને તને તો બસ રવિ જ યાદ આવે છે !’ મેં ગુસ્સામાં ઘણકો કર્યો.

‘તને આટલી બધી યાદ કરતી હતી એટલે તો બોલાવી. તું જાણે છે ને રવિની તબિયત નાજુક રહે છે, એટલે ખબર પૂછ્યા.’

‘રવિ, રવિ, રવિ... નાનપણથી તું એનું જ નામ રટતી... હું ક્યાં તને વહાલી હતી ?’ મેં મારી દાખી રાખેલી હેયાવરાળ કાઢી.

‘તું માને છે એવું કંઈ જ નથી. તું મને અત્યંત વહાલી છો અને હતી. પણ તને ક્યાં ખબર છે રવિ જન્મ્યો ત્યારે અને વર્ષો પછી અમારાં પર શું વીતી હતી ! એ બે મહિના વહેલો જન્મ્યો હતો. માત્ર ત્રણ રતલનો હતો. એને ઈનક્યુબેટરમાં રાખવો પડેલો. ત્યાં એને કમળો થયો. અમારો તો જીવ અધ્યર હતો. પણ બચ્ચી ગયો. ડોક્ટરે અમને કહેલું કે એને એનાં પ્રથમ વર્ષોમાં ચેપથી બચાવીને રાખવો પડશે. નાનો હતો ત્યારે એને દમ પણ થયેલો. તું તો નાનકડી હતી. તને કેવી રીતે સમજાવું કે એને બહુ સંભાળીને મોટો કરવાનો હતો. મને સતત ભય રહેતો કે એને ચેપ લાગી જશે તો એને કંઈ રીતે બચાવીશું. બેટા, તું મોટી બહેન છો, તંદુરસ્ત છો, બહેરામ સાથે સુખી છો, કેટલાં મીઠાં તારાં બન્ને બાળકો છે. રવિ થોડોકન નબજો છે. ઘર પણ હજી નથી માંડી શક્યો. તું એની સંભાળ ન લઈ શકે ?’

હું પીગળી ગઈ.

બાએ મારું કેવી રીતે રક્ષણ કરેલું તે યાદ આવી ગયું. શાળાના ચિત્રકળાના વર્ગમાં બધાના દેખતાં શિક્ષકે મને ઉતારી પાડેલી. ‘તને ચિત્ર કરતાં જ નથી આવડતું... માણસને તે કંઈ આવી રીતે ચિત્રરાય ?’ હું સૂમ થઈ ગયેલી. ઘરે જઈ બહુ રડેલી. બાએ મને માથે હાથ ફેરવી ખૂબ સાંત્વન આપેલું. પછી મારું ચિત્ર જોયેલું. બીજે દિવસે ચિત્રકળાના વર્ગમાં આવેલી. શિક્ષકને ચિત્ર બતાવી પૂછેલું, ‘તમને આમાં શું ખામી દેખાઈ ?’ શિક્ષકે કહેલું, ‘આ ચિત્રમાં વડલો તો સારો ચીતર્યો છે, પણ માણસને આવો સૂક્લકડી ચાડિયા જોવો બતાવાય ?’ ‘તમે અનુને પૂછેલું કે એણે માણસને આમ કેમ ચીતર્યો હતો ?’ ‘કેમ ચીતર્યો હતો ?’ ‘અનુને પ્રકૃતિની સરખામજીમાં માનવીની ગૌણ્ણતા બતાવવી હતી એટલે.’ શિક્ષક માથું ખંજવાળતા રહી ગયેલા. પછી કોઈ દવસ મારી નિંદા નહોતી કરેલી.

પણ મારો વસવસો હજી પૂરેપૂરો શર્મ્યો ન હતો.

‘બા, એનું હું બનતું કરીશ. પણ મને કહે મારા અરંગેત્રમ્ભમાં તું કેમ નહોતી આવી ? મને બહુ ખોટું લાગેલું.’

‘બેટા, મને આવવાનું બહુ જ મન હતું. મેં મારી બધી બહેનપણીઓને આગ્રહ કરીને નિમંત્રી હતી. પણ તે જ સાંજે રવિની ટેબલટેનિસની મેચ હતી અને એ બહુ નવ્સ હતો. એટલે અમે નક્કી કર્યું કે તારા બાપુજી અરંગેત્રમ્ભમાં જશે અને હું રવિને પ્રોત્સાહિત કરવા એની મેચમાં જઈશ. તને કદાચ ખબર નથી કે મોરી મોરી પણ હું આવેલી અને તારી નિપુણતા પર ખૂબ ખુશ થયેલી. તાળીઓનો ગડગડાટ સાંભળી મારી છાતી કેવી ફૂલેલી !’

વર્ષોથી સંઘરેલો મારો પરિતાપ બાધ્ય થઈ ગયો. મારી બા હયાત હતી ! મૃત્યુની મારી આજન્મ બીક જતી રહી. મારી બાએ આપેલા સંસ્કાર યાદ આવી ગયા – કદી જૂદું ન બોલવું, દુઃખિયાને મદદ કરવી, બધાં સાથે પ્રેમથી વરતવું. ખાઈમાં ડૂબી ગયેલી હું સપાટી પર આવી ગઈ. નવજીવન અનુભવવા લાગી. સ્વર્ગસ્થ બાની આટલી મોટી ભેટ

હોઈ શકે એ મારી કલ્યનાની સાવ બહાર હતું. મારી બાને ભેટવાનું અત્યંત મન થઈ આવ્યું – પણ બા તો જલાય એવી હતી જ નહીં ! ‘બા, તારા વગર હું બહેરામને નહીં પામી શકી હોત !’ મારે ગળે દૂમો ભરાઈ આવ્યો.

‘બા, તું મારી સાથે પાછી આવ ને ? રવિ, બહેરામ, અરુણ, શિરીન – બધા કેટલા ખુશ થશે !’

‘પણ મને તો હવે આકાર નથી... મને ઓળખશે કેમ ?’

‘હું ઓળખાવીશ ને.’

*

બધા સત્ય થઈ ગિનેલા. થોડી વાર પછી રવિ બોલ્યો, ‘તું તો દિવસોથી ગાયબ હતી. અમે તને શોધવાની કેટલી દોડાડોડી કરી. પોલીસને ખબર કરી. છાપામાં ફોટો છાપીને તારા ગાયબ થયાની જાહેરાત આપી. અમે તો ધારી લીધું કે તું આ લોક છોડીને ચાલી ગઈ હતી.’

થોડીક પળો હું ચૂપ રહી. પછી બોલી, ‘હું તો અરીસામાં ફરવા ગઈ હતી. કોઈક ખાસને મળવા ગઈ હતી. એને તેવી લાવી છું.’

‘કોને ? ક્યાં છે ?’ બહેરામ બોલી ઉક્ખ્યો. દીવાનખાનામાં મંડરાતા તેજના ગોળાધિને બતાવી બોલી, ‘બાને. આ રહી એ..’

પોતાની જગ્યા | માવજ મહેશ્વરી

ડાયુઝો પાછા વળી આવ્યાને ખાસ્સી વાર થઈ ગઈ હતી. રોકકળ શમી ગઈ. ઘર અને અંગણામાં જામેલી ઉદારી પાતળી થવા માંદી હતી. નાતીલા તેમજ ફળિયાવાળા મોટાભાગના ચાચ્યા ગયા તોય સગાંસંબંધીઓ તેમજ પાડોશીઓ છુટાં છવાયાં બેસી રહ્યાં હતાં. કોઈ ચૂપ હતું, કોઈ બોલતું હતું, તો વળી કોઈ વાત કરવાનું બહારનું શોધતું હતું. વહેલી સવારે જાકળ વળી હતી એટલે તડકો આકરો થવા માંડયો હતો. અચાનક ગંભીર બની ગયેલાં છોકરાંઓ મોટાઓની હરકતો જોઈ રહ્યાં હતાં. જનાર તો ચાયું ગયું, બાકીનાએ જવવાનું છે અને અહીં જ જવવાનું છે એવું માની બેચાર જણ જરા દૂર જઈ મોબાઈલ ફોન પર વાતો કરવા લાગ્યા. તેમ છઠાં ઘરમાંથી એક વ્યક્તિ ચાલી ગઈ હતી. પરિવારના લોકોના મોં પર તાજા મૃત્યુની છાયા દેખાતી હતી.

હા, મૃત્યુ થઈ ગયું હતું. સિસેર વર્ષની એક વિધવા સ્ત્રીનું.

નાના એવા ગામમાં એ સીનો એક દબદબો હતો. તેને ઓળખનારાને ખબર હતી કે એ જેવીતેવી સ્ત્રી નહીંતી. ભલે તે વિધવા હતી તોય નાતમાં તેના બોલનું વજન પડતું. જુદ પર આવી જાય તો ભલભલાને હંકાવી દે એવી સ્ત્રીનું અચાનક જ મૃત્યુ થઈ ગયું હતું. તે નાણાં અને પરિવાર એમ બેય રીતે સમૃદ્ધ હતી. એટલે કદાચ મૃત્યુ સમયે એને

અચાનક જવાની પીડા નહીં થઈ હોય. આવેલા જે રીતે વાતો કરતા હતા તે પ્રમાણે તે પાછળ લીલી વાડી મૂકીને ગઈ હતી. એ સીનો પતિ એનાથી પાંચેક વર્ષ પહેલાં એની જેમ જ અચાનક મૃત્યુ પાખ્યો ત્યારે એ મૃત્યુનો ઘા ખમી ગઈ. એને પતિ ખોવાનું દુઃખ થયું હતું, પણ એકલા પરી જવાની કોઈ ભીતિ નહોતી. તેમ કે એ ચાર દીકરાની મા હતી. તેના દીકરાઓના દીકરા પણ યુવાન થઈ ગયા હતા. સૌથી મોટા પૌત્રની પત્નીને સારા દિવસો જતા હતા. એ સીને કદાચ પોતાની ચોથી પેઢીને જોવાનો અભરખો હશે. ભલે ગામ કહેતું હોય કે હોય હોય કે એ સીના ચાર દીકરાનો લાંબો-પહોળો પરિવાર છે, પણ એ સી છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી એવું માનતી નહોતી. પણ એ તો એ સી જીવતી હતી ત્યારની એટલે કે ગઈ કાલ સુધીની વાત હતી.

બરાબર મધ્યરાત્રિએ એ સીએ દેહ છોડ્યો. ત્યારે એની પાસે એના સગા દીકરા નહોતા. જેઠના દીકરાની સામે તેણે આંખ મીંચી ત્યારે તેણે શું કહ્યું, શું નહીં એ તો જેઠનો દીકરો જાણો. એમણો પણ તરત દરેક ચારેય દીકરાને ફોન કર્યા અને પરોઠ સુધીમાં તો ચારેય આવી ગયા. એ સીના મરવાનું કોઈને દુઃખ થયું હોય તો મોટા દીકરાની પત્નીને થયું છે એવું આવનારા અને ફળિયાવાળાને લાગતું હતું. ચાર વહુઓમાંથી સૌથી વધુ રડી હોય તો મોટી વહુ હતી. સાસુનો દેહ તો ક્યારનો બળીને રાખ થઈ ગયો. તોય મોટી વહુની આંખો સુકાતી ન હતી. અરે ! ગામની સીઓએ એને આશાસન આઘાં તોય એનાં આંસુ અટકતાં નહોતાં. એવું નહોતું કે બાકીની જ્ઞાન વહુઓને પોતાની સાસુ ગયાનું દુઃખ નહોતું. પરંતુ એ સીના મૃત્યુ પછી, એને બાળીને આવી ગયા પછી સૌનું ધ્યાન સૌથી નાની વહુ પર જ હતું. એટલા માટે નહીં કે એ નાની હતી. પણ એનું કારણ જુદું હતું. ગામના લોકો અને સગાં-સંબંધીઓ, સૌ એ કારણ જાણતાં હતાં. જોકે વાત આમ તો જૂની હતી પણ એ સીના મરી ગયાથી તાજ થઈ ગઈ હતી.

મરી જનાર સી પરણીને આવી ત્યારથી ગામડે જ રહેતી હતી. એના ચારેય દીકરા અલગ અલગ શહેરોમાં રહેવા ગયા તોય એ તો ગામડે જ રહી. એના મૃત્યુ પછી અવફવ એ વાતની થઈ કે નાના દીકરા દિનેશને જાણ કરવી કે નહીં ? કોઈએ કહ્યું – એને જાણ કરીએ પણ એ આવશે નહીં. તો વળી બીજાએ કહ્યું – એ આવે કે ન આવે પણ એ દિનેશની સગી મા હતી... જાણ તો કરવી જ જોઈએ. નહીંતર આપણે મૂરખમાં ખપશું. એ લોકો જાણતા હતા કે મરી જનાર સીએ પોતાના સગા દીકરાના નામનું નહાઈ નાખ્યું હતું. એટલું જ નહીં, એ વખતે એ સીનો ઘરવાળો હ્યાત હતો. તેણે પોતાના ઘરવાળાનેય કહી દીધેલું કે, એમ જ માનજો કે આપણા હવે ચાર નહીં, જગ જ દીકરા છે. મને કયારેય એ બાબતમાં સમજાવતા નહીં. હું એની બાયડીને કોઈ કાળે નહીં સ્વીકારું. આ ઘરમાં તો એનો પગ ન જોઈએ. તમને બહુ દુઃખતું હોય તો જઈને રે'જો એમની સાથે.

અને એ સીએ અંતિમ શાસ સુધી કોઈ સમાધાન કર્યું નહીં. એ સીનો ધણી મૃત્યુ પાખ્યો ત્યારે મોટા દીકરાને સંભળાવી દીધેલું કે નાનાને કહેવાની જરૂર નથી. મોટા દીકરા અને કુટુંબના લોકોએ રીતસર એની સામે હાથ જોડ્યા ત્યારે લોકલાજે તેણે હા

પાડેલી. પણ કારજ પૂરું થઈ ગયા પછી તેણે નાના દીકરાને જે કહ્યું તે સાંભળીને ગામલોકો સત્ય બની ગયા હતા. બાપનું કારજ પતી ગયા પછી નાનાએ પોતાના બાપના આંગણો પગ ન દીધો તે છેક મા મરી ત્યારે આચ્યો. શું હતું, શું થયું એ જાણનારા સામે બેઠા હતા. જેને વાંધો હતો એ તો ચાલી ગઈ હતી.

જાણે આટલાં વર્ષોમાં કશું બન્યું જ નહોતું. ચારેય ભાઈઓ એકસાથે બેઠા હતા. માના મૃત્યુએ સમીકરણો બદલાવી નાખ્યાં હતાં. મરી જનાર એ સ્ત્રીની નાની વહુ જ્યાને અંદરો હતો કે કદાચ પોતાના જવાથી જવડો થશે. મોટી જેઢાણી તો જરૂર સંભળાવશે જ. એવું કંઈ ન થયું. તેમ છતાં મોટી જેઢાણીએ સાસુના ગુણો ગણાવ્યા એ શબ્દો જ્યા માટે જ હતા. સાસુ કેટલાં પ્રેમાણ હતાં, એના મનમાં કોઈ તરફ કોઈ જ રોષ નહોતો. એણે બધાંને સરખો જ પ્રેમ આચ્યો હતો. પરિવારના લોકોએ એને હુઃખ પહોંચાડ્યું તેમ છતાં તેણે કદી કોઈ તરફ વેરભાવ રાખ્યો નહોતો. આ બધું તેણે રડતી આંખે કહેલું. મોટી વહુ જ્યારે પોતાની સાસુના ગુણોને યાદ કરતી હતી ત્યારે ત્યાં બેઠેલી અન્ય સ્ત્રીએ જ્યા તરફ જોઈ લેતી હતી. એ વચ્ચે સૌથી ખરાબ સ્થિતિ હોય તો જ્યાની હતી. જે ઘરમાં તેનો સ્વીકાર જ નહોતો થયો, જે વ્યક્તિના કારણે નહોતો થયો એ જ વ્યક્તિના મૃત્યુનો મલાજો પાળવાનો હતો. એને બધું અજાણ લાગતું હતું. જ્યા એ પરિવારની વહુ જરૂર હતી પણ અત્યાર સુધી પરિવારના એકેય પ્રસંગમાં હાજર રહી ન હતી. પોતાના જેઠ-જેઢાણી, તેમના દીકરા-દીકરીઓ અને થોડાંક સગાંઓ સિવાય કોઈને ઓળખતી પણ નહોતી. અને એ બધું એની સાસુની જદને કારણે થયું હતું.

બાપના મૃત્યુ પછી એક વાર તેના ગ્રાણેય મોટા દીકરાઓએ તેને સમજાવતાં કહેલું, મા, દિનેશ ભણેલો છે, નોકરી કરે છે, તેણે પોતાને ગમતી છોકરી સાથે લગ્ન કર્યા એમાં એવું કશું આભ તૂટી પણું તે તું વાતનું વતેસર કરશ ? ને હવે તો આટલાં વરસ નીકળી ગયાં. એમાં દિનેશની વહુનો શો ચુનો ? આવડો મોટો પરિવાર હોવા છતાં એ એકલી થઈ ગઈ છે.

એ સ્ત્રીએ ચોખ્યું સંભળાવી દેતાં કહેલું, ‘ – એ વાત તમને નાની લાગતી હશે. પેલી છોકરિનો શું ચુનો છે જે આ ઘરને પોતાનાં સાસરું સમજતી રહી છે. આ ઘર માટે તેના બાપે બધાં માગાં પાછાં વાખ્યાં છે. આજ સુધી કોઈએ મારી વાત ઉથલાવી નથી. દીકરા, તમે તો હવે મોટા થા છો. તમારા બાપામાં કેટલા વેતા હતા એ હું જાણું છું. તમને ચારેયને મેં ભણાવ્યા છે. મેં જ તમારાં સગાઈ-સાંતરા કર્યા છે. આજે તમે ચારેય સુધી છો તે મારા કારણે. હું પરણીને આવી ત્યારે તમારા દાદાએ અમને કપડાભેર ઘરમાંથી કાઢ્યાં હતાં. આ મકાન, ધામામાં આવડી જમીન બધું જ મારા થકી થયું છે. પંથકમાં પૂછો તો ખરા કે તમારી માની કોઈએ વાત ઉથલાવી છે ? અને સગા દીકરાએ જમને નીચાજોણું કરાચ્યું. હું મરી જીઉં તે પછી તમને ઠીક લાગે તેમ કરજો. મારા શાસ ચાલે છે ત્યાં સુધી હું નમીને નહીં દઈ. તમને તમારી મા ખોટી લાગતી હોય તો તમેથે ન આવતા મારી પૂછા કરવા.’

બસ એ દિવસથી ગ્રાણેય ભાઈઓએ માને નાના ભાઈ બાબતે કહેવાનું છોડી દીધું.

नातमां आ वात चूंथाती रही. पश आजे ए ज सासुना मराण बाद लांबा-पहोणा कुट्टब वच्ये बेठेली ज्याने ऐवुं लागतुं हतुं जाणे ते कोઈ अज्ञाण्या लोको वच्ये आवी यडी होय. तेमांय कोई ऐने धारी धारीने जोई रह्युं होय ऐवुं लागतुं त्यारे तेने त्यांथी उभा थर्द ज्वानुं मन थर्द ज्तुं हतुं. हवे परिवारनी खीओमां भोटां जेठाणीनुं स्थान बदलायुं हतुं. केटलीक खीओ मनोमन ऐवुंय विचारती हती के कदाच भोटी जेठाणी हवे ज्या माटे सासु बनी जशे. पश इस-बार कलाकमां ऐवुं कशुं बन्युं न हतुं. नीयुं माथुं करीने बेठेली ज्याने भोटी जेठाणीने ज कशुं - ज्या, बेटा हवे रसोंकुं संभाणो. मा नथी के हवे आपणी संभाण लेशे. ए तो आपणने एकलां मूकीने चाल्यां गयां. बेटां रहेशुं तो केम चालशे. छोकरांओ चातनां भूयां छे. या मूको. आ गामुं छे. कोई ने कोई आव्या ज करशे.

जेठाणीना अवाजमां लागणी हती के आहेश ते ज्या नक्की न करी शकी. तेषे माथा पर ओढवानुं सरखुं कर्यु अने रसोडमां चाली गई. ए रसोंकुं ज्यां तेषे पहेली वार पग मूळ्यो हतो. आम तो आ तेना धशीनुं घर हतुं. पोतानो धशी भाईओमां सौथी नानो हतो एटवे रसोडा पर तेनो ज अधिकार हतो. पश एकदम अज्ञाण्युं लागतुं हतुं. ते रसोडमां आवीने आमतेम जेवा लागी. रसोडमां बधुं गोठवायेलुं जोई तेने थयुं के ए खी कंदी चलावी ले तेवी तो नहीं ज होय. रसोंकुं मूळ मकानथी अलगा हतुं. तेषे ऊंडा शास भर्या. ज्याने लाग्युं जाणे रसोडमांथी तेनी सासुनी वास आवी रही छे. तेनां सासु एकलां ज रहेतां हतां. घरवभरी ओही हती पश जेटलुं हतुं बधुं एकदम सुधध रीते गोठवायेलुं हतुं. चूलानी बाजुमां ज वाटवाणो एक स्टव मूळेलो हतो. ज्यानो पति सरकारी नोकरी करतो हतो. ज्या गेसना चूलाथी टेवायेली हती. वर्षोथी तेषे चूला अने स्टवने हाथ लगाऊनो नहोतो. चूलो पेटावुं के स्टव ? एवी मूळवाणमां ए थोडी वार ऊनी रही. तेने थयुं के अत्यारे पोतानी कोई मदद करवा आवे तो साढुं. तेषे भींतमां जेतेल एक कबाटने खोल्युं. कबाटनी अंदर नानाभोटा धशा उज्बा मूळेला हता. पश तेने खबर नहोती के क्या उज्बामां शुं राखेलुं छे. तेषे एक एक उज्बाने खोलीने जेवा मांज्युं. चा-भांड मणी गई. स्टवमां केरोसीन छे के नहीं तेषे जेवा आओ स्टव उपारीने हलाव्यो. स्टवनुं ढीलुं ढांकशुं खूली गयुं. केरोसीनना छांटा उज्बा. रसोडमां तीव्र वास फिलाई गई. तेने मूळारो थवा लाग्यो. पश हवे तेषे ज तो बधुं करवानुं हतुं. पंखा वगरना रसोडमां तेनुं शरीर परसेवे नीतरी गयुं. तेषे साईना छेडाथी मों साझ करी तपेलीमां पाणी रेड्युं. हजु दूध शोधवानुं तो बाकी हतुं.

‘हुं कंदी करावुं ?’ कहेतां ज्यानी वयनी ज एक धाटीली खी अंदर आवी. ज्याए ए खी सामे हसवा जेतुं मों कर्यु. पेली खीए थोडी वार ज्याने जोया कर्यु पछी एकदम हाथ पकडीने ज्याने बेसाडी दीधी. मूळायेली ज्या बोली - जुओ ने, कंदी चीज क्यां छे तेनी मने खबर ज नथी ने रसोडमां आवी गई छुं. चा-भांड तो मणी गई... हवे शी खबर दूध क्यां छेशे.’

‘अरे ! यिंता न करो. मने खधी खबर छे क्यां शुं हशे.’ ए खीना होठ पर आणो मलकाट हतो. तेषे कंदीक हक्कपूर्वक कश्युं - ‘तमे पहेली वार आ रसोडमां आव्यां छो. तमे

બેસો, હું બધું કરી લઈશ. આ, રસોડામાં હું રોજ આવું છું. ફર્જ મને જ કહેતા આ કરી દે, તે કરી દે'.

જ્યાને એ હસમુખી સ્વી ગમી ગઈ. તેનો સંકોચ દૂર થયો. તે પલાંઠી વાળીને બેસી ગઈ. પેલી સ્વી ઊભી થઈ અને આહુંઅવળું પેલું બધું જપાટાબંધ ગોઠવવા લાગી. જ્યા એનો તરવરાટ જોઈ જ રહી. પેલી સ્વી કામ કરતાં કરતાં સતત વાતો કરતી રહી હતી. જ્યાને લાગ્યું આ સ્વી અને પોતાની સાસુ વચ્ચે ઊડા સંબંધ હોવા જોઈએ. તેણે સંકોચ સાથે પૂછ્યું - 'તમે અહીનાં વહુ કે દીકરી ?'

'હું ?' પેલી સ્વીએ જડપભેર જ્યા સામે જોયું. પછી જરા હસી પડતાં કહ્યું - 'દીકરી. સામેના ફિણિયામાં જ અમારું ઘર છે.'

'તો સાસરું ?'

પેલી સ્વીએ ઊકળતા પાણીમાં દૂધ નાખ્યું. પાણી શાંત થઈ ગયું. તેણે જ્યા સામે જોતાં કહ્યું - 'સાસરું ક્યાંય નહીં.'

'એટલે ?'

'એટલે જ્યાં થવાનાં હતાં ત્યાં થયાં નહીં. બાપાએ બીજું શોધ્યું પણ એમને શી ખબર શું શકા ગઈ કે સગાઈ જ તોડી નાખી. મેં વિચાર્યુ હવે લઘ કરવાં જ નથી. બાપા અને માને બહુ સાંભળવું પડ્યું. પણ હવે કોઈ કંઈ બોલતું નથી. કાલ સુધી ફર્જબા હતાં તે મને વાપતો હતો. હવે તો...'

એ સ્વીએ હળવા નિસાસા સાથે સ્ટવની વાટ સરખી કરી. સ્ટવ હવે બરાબર બળતો હતો. જ્યાને જરા નવાઈ લાગી. તેણે એ સીના ચહેરા સામે જોયા કર્યું. કદાચ સાસુના મરણનો અને ઊડો આધાત લાગ્યો હશે. એની આંખો રડી રડીને સૂજી ગઈ હતી. અચાનક તેણે પૂછ્યું - દિનેશ કેમ છે ? મેં તો પાંચ વર્ષ પછી આજે જોયો. ફર્જની જીદને કારણે તમને બહુ સહન કરવું પડ્યું. પણ હવે તમે અહીં આવતા જતાં રહેશો ને ? આ રસોરું હવે તમે જ સંભાળી લેજો.'

જ્યાની આંખો જીણી થવા લાગી. તેણે જરા હસીને પૂછ્યું - 'લે. મેં તમારું નામ તો પૂછ્યું જ નહીં.'

'મારું નામ સવિતા છે. દિનેશો તમને બધી વાત તો કરી હશે.'

અચાનક જ્યાને કંઈક યાદ આવ્યું. તે ધારી ધારીને સવિતાને જોઈ રહી. સાથે જ તેના પગ કારણ વગર પાણી પાણી થવા લાગ્યા. પેલી સ્વી ચા ગાળવા લાગી હતી. જ્યાએ ઊડા શાસ લીધા. તેને લાગ્યું રસોડામાંથી એકસાથે બે સીઓની વાસ આવી રહી છે.

તખ્તસિંહજી પરમાર : આહ્લાદક વિરોધાભાસનું સરનામું

મનોહર ત્રિવેદી

આ અક્ષરો માંનું છું કાગળ પર ને સામે પડેલા મોબાઈલમાં ગુરુવંદનાના શ્લોક અને સંદેશાઓ ઊતરી રહ્યા છે. કેવો આકસ્મિક સુયોગ !

આદ્યું આદ્યું ચિત્તમાં જે ઉપસી રહ્યું તું, ક્યારનું, તે આ -

‘ગરવ કિયો સોઈ નર હાયો સિયારામજી સે...’ કિશોરવયથી આજ લગી આ ભજન મારી સાથે યાત્રા કરતું રહ્યું છે. ગમે છે મને. ગુરુપ્રતાપે સમજાયું છે કે ગર્વની જાત જ જૂઠી. ગૌરવ ? તો કે ? ના. બનેની હાટડીયું સામસામી ભલે ! હોય એ તો. પડ્ખોપડખ, અન્યોન્યમાં ઓગળીને રહેવું બેમાંથી કોઈને ન ફાબે. ગુરુના પગ પાસે બેઠા સિવાય આધે આધે કળાતું આવું અજવાણું કોના નસીબમાં હોય ?

કોણે આમ ઉંબરની પેઢલી પર દીવો મૂક્યો છે તે ઓરડાની અંદર અને બહાર ઉજાસ પાથર્યા કરે છે ! મારા ગુરુજનો વિશે કહેતાં કહેતાં મીઠી મૂંજવણ થાય : આ કરું ? તે કરું ? શું કરું ? આ ઠોઠ નિશાળિયાનાં એવાં તે કેવાં સત્કમ કે એને માથે ગુરુના હજાર હજાર હાથ ફરતા રહ્યા અને તેથે નિરપેક્ષભાવે ! દુભ્યિયાનાં રોણાં ગાવા બેસીએ તો પાર આવે એમ નથી. ચયટીક સદ્ગુલાભાગ્ય પણ ધૂળધાણી થઈ જાય. ધોળા કાઢેલાં લૂગડાંનાં બિસ્સાં બા ફંડોસે. અમારા ભૂલકણાપણાથી રાજ થાય. મળેલી નોંધ એને મન મૂલ્યવાન સંપત્તિ. ખરે ટાણે, અમારી મૂંજવણ વખતે ચીથાંથી સાચવેલી એ સંપત્તિની ગાંઠ છોડે. તીલટથી અમારા હાથમાં મૂકે. મોં પર રાજ્યો લીપાય.

સ્મરણોનુંયે એવું. થોડાંક, બાની જેમ, જતનથી જાળવ્યાં છે.

ટકોમુંડો કરાવી, બેન પાસે એમાં સાથિયો મુકાવી, હાથમાં સાકર-શ્રીફળનો પડો લઈ ધૂળી નિશાળને પગથિયે પગ મૂક્યો ને મહાવિદ્યાલયનાં પગથિયાં ઊતર્યો ત્યાં લગીમાં, ઓહોલો, ગુરુ મળ્યા છે. આ તરસ્યાને એ સંધારે કૃપણ થયા વિના છપળે છાપળે પાણી પાણાં છે. એવા સત્તિયા મળ્યા કે દ્રોષની કથા ઉપજાવી. કાઢેલી લાગે ! ભગવાન વેદ વ્યાસે જેવું જોયું તે કીધું ! પોતાના મહાકાવ્યને જૂઠનું આલેખન કરીને દૂષિત શું લેવા કરે ? મારા યુગની, કહેવાતા કળિયુગની વાત જ નોખી. અનોખી. અમુક અમુક વિશે કહેવા બેસીએ એટલે, કહેનાર કહે છે એમ, છાતીની કહું તૂટે !

સાહેબ તો કોઈના નહીં. ઓળખ કેવળ ‘ગુરુજી’ની. તખ્તસિંહ પરમાર નામ વ્યવહારજગતના ખપણું. મારા જેવા માટે સદૈવ બાપુજી. સાચા અર્થમાં સર્વપ્રિય શિક્ષક.

કાળજાળ લૂ વર્ણે થોડીક છાંયડીઓ પણ છે, જે મને પોતા તરફ બેંચે છે. આ

પગપાળા ચાલવું ને ક્રાંક પળ - બે પળ રોકાવું. છાંયડો ભાળી અટકવું ક્યા અભાગિયાને ન ગમે ?

કોઈની સરખામણી કોઈની સાથે કરવામાં કાં તો હીનોપમા, કાં તો અતિશયોક્તિ, જાહેરેઅજાહેરે પ્રવેશી જતાં હોય છે. દરેકમાં લપાઈને બેઠેલા અપાર વૈવિધ્ય અને સંગોપિત પાસાંઓની અવગણના થવાનો સંભવ રહે છે. ટેવવશ એક ને એક કેડે ચાલનાર અને પોતાનો કેડો પોતે જ ઊભો કરનાર રૂપેરંગે એક જ ઢાંચામાં ફેલા લાગે પણ હોતા નથી. બીજા પ્રકારનો જણ એ અર્થમાં અનુ-અન્વય હોય છે. છતાં આદત કોને કહે ? ‘પડી ટેવ તે તો પડે કેમ ટાળી ?’ જાતને રોકીએ-ટોકીએ તોપણ સરખામણી થઈ જ જાય ? પેલ્લવેલ્લા, મારી વાત કરું તો, બાપુજીને જોયા ને લાલબહાદુર શાહી સાંભરી આવ્યા. કદકાઈ સિવાય પણ ઘણુંબણું મળતાપણું હશે. પરિચયમાં આવ્યા વગર સમજવું અશક્ય. મારા જેવાને તરત ભાઈ (મૂળશંકર મો. ભષ) જેવા ગુરુજન પણ આંખ સામે, ભલે ક્ષણભર, પણ તરવરી જવાના. બંને પોતપોતાની રીતે જોઈ - જવનારા. બેઉમાં સાક્ષાત્ પ્રેમ મૂર્તિમંત. સંગીત પેઠે પ્રેમનાંયે વિધવિધ રાગ-રૂપ. ખાદીનાં પેન્ટ-શર્ટ માથે કાશ્મરી ટોપી. નિવૃત્તિ પછી શેત લેંધો-જાભો ને ગાંધીટોપી. ખાદી એમની ત્વયા બની ગઈ છે.

૧૯૬૩ સુધી ઉત્તર બુનિયાદી લોકશાળાઓના અને લોકભારતીના અધ્યાપકો જ અમારે મન સર્વસ્વ હતા. એ જ અમારું જગત હતું. આ જગત બહાર આવા શિક્ષકો દુર્લભ એવા ભરમે વળ ચડતો રહેલો. ૧૯૬૪-'૬૫માં ગ્રથમ વાર ગેજિયુએટ ટ્રેનિંગ સેન્ટર, માંગરોળમાં પ્રિ. રણછોડજી મહેતા, સતીશચન્દ્ર જોશી ને જગદીશ ઉપાધ્યાય જેવા અધ્યાપકો જોયા, એમનું સ્વ-અધ્યયન, વિનિત જ્ઞાન, વિદ્યાર્થીઓ તરફ વહેતો નિર્મળ સેહ ! અમે અચંબિત. એમ તો દરેક મળનો દાણો પોચો થાય એવું ન પણ બને. કોરકુંય હોય. સચ્ચાઈનો ઉધાડ થતો ગયો, કૂવા સિવાય બહાર વિશાળ જળરાશિ હોઈ શકે. પેલો વળ ઊભાતો ગયો. ૧૯૬૮માં કસ્તૂરબા ધામ - ગ્રભા (રાજકોટ) ગયો, ત્યાંના વિનય મંદિરમાં. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી - રાજકોટમાં શનિથી સોમના વર્ષો શરૂ થયા હતા. નોકરી કરતાં કરતાં નિયમિત કલાસમાં જવું શક્ય નહોતું. સુરેન્દ્રનગરમાં શનિ-રવિ વર્ગો ચાલતા. હું શનિવારે સવારના વર્ગો પૂરા કરીને ઝટપટ તેથાર થઈને નીકળું. સાંજે પાંચ વાગ્યે શરૂ થતા વગ્ભમાં પહોંચું. એમ. પી. શાહ કોલેજના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. રમેશ મ. શુક્લ. ‘કુમાર’, ‘કવિતા’, ‘સંસ્કૃતિ’, ‘નવનીત’, ‘મિલાપ’ જેવાં સામયિકોમાં છધાતી મારી કવિતાનો કેંક અંશે મને લાભ મળતો. મને ઓફિસમાં બોલાવીને કહે : મન થાય તો શનિવારે રાજકોટમાંયે વર્ગો ભરી લેવા. જૂના વિદ્યાર્થીઓ માટે શનિ-રવિની વ્યવસ્થા તે વખતે હજુ શરૂ હતી. ક્યારેક એવો લાભ લેવા જઈ ચકું. ત્યાં મળ્યા ઉપેન્દ્ર પંડ્યા, ઈશ્વરલાલ દવે, હસ્તિત બુચ. એકને જુઓ ને બીજાને ભૂલો. જાણ્યું કે પ્રા. રમેશભાઈ શુક્લ પાસેથી આવી છૂટ મળી છે તો હસીને સંમતિ આપે : તેમણે સૂચયું છે તો નિઃસંકોચ અવાય !

પ્રા. નટુભાઈ રાજપરા, પ્રિ. ગઢવીસાહેબ, મહેશભાઈ ધોળકિયા... કેટકેટલા !

ગઠવીસાહેબ બોરાદથી વર્ગો લેવા સુરેન્દ્રનગર આવે. ‘અખેગીતા’નું ત્રાણેક કલાકનું વ્યાખ્યાન, એક જ વાર, પણ આટલું પૂરતું થઈ રહે. મારા જેવા અનેકોને ચા-નાસ્તા માટે નિમંત્રે. હોટેલનું બિલ ચૂકવવા આગળ વધીએ તો તરત રોકે : તમે ભલે કમાતા હો. હું તમારો ગુરુ છું : વિનવીએ પણ ધરાર નિષ્ફળ થઈએ. કહેશે : મનોહર, સર્જિતા સાહિત્ય સાથે મારો જારો ધરોબો નથી. રાવજીના ‘ઝંઝા’ વિશે વર્ગમાં તમે વાત કરજો. હું તમારી સામે બેસીશ : વિદ્યાર્થી પર આવો ભરોસો ને વિદ્યાર્થી સામે આ રીતની સ્વીકૃતિ કરનાર અધ્યાપક લઘુમતીમાં હોય તોય શું ! ‘મારી એમાં ચાંચ નહીં રૂબે !’ આમ કહેવું સરળ નથી હોતું.

અને આવ્યો ભાવનગર. ત્રમા છોડીને ટસા જંકશનની હાઈએક્સ્ચ્યુલ્ઝમાં જોડાયો. હવે સુરેન્દ્રનગર જવું ફાવે તેમ નહોતું. મજ્યા ત્યાં ડૉ. પ્રભાશંકર તેરૈયા અને તખ્તસિંહજી પરમાર, દક્ષાબેન પણ્ણોથી જેવાં વરિષ અધ્યાપકો. બાપુજી શામળદાસ કોલેજમાં પ્રાચાર્ય. ડૉ. તેરૈયાસાહેબ ગુજરાતી ભાષાભવનના અધ્યક્ષ. વર્ગો શામળદાસમાં ચાલે. સોનેજી જેવા યુનિ.ના સિનિયર કલાર્ક પુસ્તકોથી માંડી ફી-ફોર્મ જેવી ચિંતાથી મને મુક્ત રાખે. ઋણાનુંથી કોને કહીશું !

એ દિવસોમાં ભાતું હારોહાર બાંધી દેવાનો રિવાજ. મુખ્ય બે કારણ : એક, હોટેલ-લોજનું ખાઈને માંદા પડાય. બીજું ને સાચું કારણ : બે ટંકનો લોજનો ખર્ચ પરવડે નહીં. સાતમા દાયકાના એ વિશાળ પરિવારમાં રહેનારે આનું અર્થશાસ્ત્ર ગાંડે બાંધી રાખ્યું હોય ! વર્ગમાં ઉતાવળે ઉતાવળે પહોંચતાં હોઈએ ત્યાં પાછળથી સ્વર સંભળાય : ઊભા રહો, કવિ ! આજ સાંજનું વાળું તમારે મારે ત્યાં કરવાનું છે. તમારાં બા ભારે રાજ થશે : એ હેતબરી આશા બાપુજીની હોય. હું ઊભો રહી જાઉં. કહું : આ ઉબરો સાથે બાંધી આપ્યો છે, અનું શું કરું ? ટિખણ કરતાં કહેવાના : એનો તોડ વર્ગમાં કરીશું. તમારાં બાને એક નહીં, ત્રણ ત્રણ ગણાં પુષ્યની કમાણી થશે. ત્રણ કયાં, તો સાંભળો. એક તો તમે બ્રાહ્મણ, બીજું, તમે મારા વિદ્યાર્થી, ને ત્રીજું ને સૌથી ચિંતાનું તે તમે અમારા સૌના પ્રિય કર્યા ! બોલો, ખોટું કહું છું ! આટાટાટલાં પુષ્ય રણવાળાં હું સહેવ રાજ રહું. પછી બાપુજી વર્ગમાં પેલો ‘તોડ’ કાઢે. સાથે આણેલાં થેપલાં-અથાણાં-ગોળનો ત્યાં જ મોક્ષ થાય. થેપલાનાં ભૂગળાં વળે ! શનિવારિયાં સોગિયાં મોકે બેઠાં રિયે. લિજઝતમાં બાપુજી હરખભેર જોડાય. આટલી મોકળાશ માણ્યા પછી બાપુજીનો વાફ્ફ્પ્રવાહ અસ્ખલિત વહેતો થાય. સમયનું ઓસાણ એકે પક્ષે ન રહે. મોટે ભાગે તેમનું વ્યાખ્યાન છેલ્લું હોય. લૂંટાલૂંટનું આવું દશ્ય, આવી હળવાશ, ગોસ્વામીજી કહે છે એમ, ભાગ્યહીન નર પાવત નાહિં. બગલમાં દબાયેલાં પુસ્તકો જોઈને કોઈ કોઈ કુતૂહલવશ પૂછે તો કાણનાયે વિલંબ વગર કહેશે : લઈ જાવ. નોંધ કરીને આવતે શનિવારે લેતા આવજો. ઘર પુસ્તકોથી ઢાંસોઢાંસ. એ મોકળાશ ભોગવે ને ઘરમાં રહેનારાંને ભાગે સંકડાશ. કોઈ પણ પુસ્તક વિશે બોલે તો એમનાં દરેક રન્ધ્રમાંથી પંક્તિઓનો નિતાર થઈ રહ્યો છે; ચહેરાની, હાથની મુત્રામાંથી જાણો ચિત્રો-રેખાંકનો ઊપરસી રહ્યાં છે એવું લાગે. ધ્યાનબહદાર રહેવાનું કોઈને ન પોસાય.

ભાવનગરમાં મહેન્દ્રભાઈ(મેધાણી)ના લોકમિલાપનો અને તેમના ‘મિલાપ’ માસિકનો એ સમયે ભારે દબદબો. એકમાત્ર ગુજરાતી ડાયજેસ્ટ.

વિવિધ સામયિકીમાંથી ચૂંટેલાં કાવ્યો - વાતાઓ - નિબંધો - ચિત્રરેખાંકનો જેવાં અનેક પાસાંઓનો રસથાળ એકસાથે વાચકને માણવા મળે. ઉત્તમ સાહિત્યવિચારનું આકલન કરતું બીજું કોઈ સામયિક જોયું નહોતું. મિલાપના અંદરનાં પૃષ્ઠોમાં તો હોય પરંતુ બીજા-ગીજા ને ચોથા આવરણ પર કાવ્યો મળે. મારા જેવા અસંખ્ય યુવા કવિઓની સહેપસ્થિતિ રાજીના રેડ કરી છે. એ વરસે શ્રેષ્ઠ કાવ્યોનો સંચય તેમણે પુસ્તકાકારે પ્રગટ કર્યો. નવરાત્રિના મહિમામય દિવસોમાં, આ પુસ્તકમાં સમાવાયેલા અમુક કવિઓને મહેન્દ્રભાઈએ નિમંત્રિત કર્યા. શ્રોતામાં, મહેન્દ્રભાઈ ઉપરાંત પ્રજારામ રાવળ, મુકુન્દરાય પારાશર્ય, પ્રિ. જ્યેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદી તેમજ બાપુજી જેવા અનેક શબ્દસ્વામીઓ - અભ્યાસીઓ, કાવ્યપ્રેમીઓ. એક તો ભાવનગર જેવી સંસ્કારનગરી ને એમાં કવિસંમેલન, પછી તો પૂછું જ શું ? આયોજકોને શ્રોતાઓની બેંચ ક્યારેય વરતાય નહીં. કવિતા અને સભા અન્યોન્યમાં ઓતપ્રોત.

કાર્યક્રમ પૂરો થતાં બાપુજીએ નજીક આવીને આજ્ઞા કરી : કાલે સવારે તમારે કોઈએ ભાગી નથી જવાનું. બપોરાં મારે ત્યાં કરવાનાં છે. મનોજ ખંડેરિયા, રાજેન્દ્ર શુક્લ, જૂનાગઢ વખતના બાપુજીના વિદ્યાર્થી. શામળદાસ કોલેજનો હું. અમે ત્રાણે આ કારણે વધુકી પગથાણ અનુભવીએ. રમેશ - માધવ ઈત્યાદિ પણ એમાં સામેલ. ગયા. આસન પથરાયાં. અસ્સલ દેશી-દરબારી ખાણું. ભાવભર્યું ભાણું. ભજકો તો બાપુજી હોય ત્યાં પ્રવેશવાની હામ પણ ન ભીડી શકે. અહીં સાદગીની મીઠાશ સાથે બાની વત્સલ આંગળીઓનો સ્પર્શ ભોજનમાં ભયો હતો. માધુર્યનાં કારણો બહાર નહીં, માલીપા પડેલાં હોય. હાથ-મોં ધોતાં મનોજથી આપોઆપ બોલી જવાયું : ગુરુજી, સાચ્યોસાચ મજા આવી : ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો તે નામ સિવાયનાં અમારામાંથી કોઈ એક મનોજ સામે જોઈ ધીમેથી ઉપાલંબના સૂરમાં પૂછ્યું : સાચ્યે જ મજા આવી ? : શું હશે, બત્તીશ શાક અને તેવીસ ભોજનની એને અપેક્ષા હશે ? મનોજ સહિત આજુબાજુમાં સાંભળનારનાં મોં પર અણગમાની મેશ ફરી વળી. સારું હતું, યજમાન અન્નદેવતાની આવી અવગણનાથી અવગત નહોતા. પૂછ્યારને, કદાચ, વિદુરજી સ્મરરણો નહીં ચક્યા હોય !

આજેયે ઊંડાણમાં પડેલા આધાતની કળ વાળવા માટે બીજો મીઠો પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ થયો. સોગિયાનાં મોં પણ ઝગારા મારશે :

અવસર હતો દર્શકદાદાને મળેલા કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી-પુરસ્કારની ઊજવણીનો. ‘સોકેટિસ’ નવલકથાને મળેલા આ એવોઈથી પ્રોત્સાહિત થયેલા દર્શકપ્રેમીઓનો પગરવ ભાવનગરને આનંદિત કરી રહ્યો હતો. અસંખ્ય સાહિત્યકારો આવી રહ્યા હતા. આવ્યા છીએ તો બાપુજીને મળવું જ જોઈએ ને ? મધ્યાહ્ન પછીના બેએક વાગ્યા હશે. રમેશે ઓવિંયું મારું કંઠું બેંચ્યું. કહે : ચાલ, જઈએ, શામળદાસ. ગયા. પ્રિન્સિપાલની ઓફિસમાં તેમના મોં પર ફાઈલોનો ભાર જોયો. ભાળીને તત્કષ્ણ નિર્ભાર. ઘંટી વાગી. પાણી

આવ્યું. ચાની સૂચના અપાઈ. આંખોમાં કાયમનું રમતિયાળપણું ઊછલ્યું : લાઈબ્રેરીવાળા હોલમાં તમારા બેઉનો કાવ્યપાઠ રાખીએ. હું નોટિસબોર્ડ પર સૂચના મુકાવી દઉં છું. આવી તક અમારા વિદ્યાર્થીઓને ક્યારે મળશે ? : હા-ના કરવાનો તો પ્રશ્ન જ નહોતો. બાપુજીને કામ કરતાં છોડીને અમે બંને કોલેજની લોબીમાં લાટર મારવા નીકળ્યા. બોર્ડ પર અમારાં નામસહિતની જાહેરાત થઈ ગઈ હતી. અમે ત્યાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. એક છોકરી ગોઠણ પર પોતાનો એક પગ ટેકવી, બે હાથના અંકોડા બીજી છોકરીના ખભામાં ભેરવી પૂછતી હતી : રોકાવું છે ? બીજાએ સામે પૂછલ્યું : શું કામ ? : પેલીએ અવિલંબ કહ્યું : વાંચ. જોને, આ બે ‘કવા’ આવ્યા છે... સાંભળવા... : બીજાએ જવાબ વાળ્યો : ના રે ના. તને ચરહ હોય તો જજે. હું તો નીકળી જઈશ : રમેશ આંખમાં તોફાન સાથે પૂછલ્યું : બોલ, રોકાવું છે, આવું સાંભળ્યા પણીયે રોકાવું છે ? : તરત મારા જવાબની રાહ જોયા વગર કહે : જવું જ છે. આ બે કવાને કોઈ સાંભળવા આવે કે ન આવે, બાપુ ક્યાં જશે ? : કહીને અમે હસવું ધૂહું મૂકી દીધું. અમે ધરાર કાવ્યો સંભળગાવ્યાં. (રમેશ મને ધીરેથી કાનમાં કહ્યું : કળજું કઠણ કરીને સંભળવ. જો, ઓલી બે પણ આવી છે. હોલ શ્રોતાઓથી અરથોઅરથ ભરાઈ ગયો હતો. હા. છોકરીઓમાં તો પેલી બે છોકરી જ હતી. અહો, ચ્યામ્પટકાર !

પૂ. ભાઈ (મૂળશંકર મો. ભહ)ની જન્મશતાબ્દી તથા તેમની સ્મૃતિમાં શરૂ થનાર વ્યાખ્યાનમાળાના અધ્યક્ષસ્થાને બાપુજી હતા. પ્રારંભે તેમણે કહ્યું : પ્રથમ વ્યાખ્યાન આપણા કવિ મનોહરથી થાય છે એનો મને બૂબ આનંદ છે. તેઓ ભાઈના વિદ્યાર્થી ઉપરાંત મારાયે વિદ્યાર્થી. મૂળશંકરભાઈના પુત્ર ભાઈ વિકમને આવી સુયોગ્ય પસંદગી માટે અભિનંદન આપું છું : આ મતલબનું કચાતું સરણમાં છે. નિહિત ભાવ તો આ જ : પોતાના વિદ્યાર્થીનું જરાસરખું પણ કયાંક સારું જોવા મળે તો એને ઉત્સવ ગણે. પોતાના વિદ્યાર્થી માટે ઓળખોળ થનારા અન્ય ‘મૂળશંકરભાઈ’થી આ બહુરતાં વસુંધરા કદી વંચિત નથી રહેવાની. ધરતી અને સરસ્વતીનું ઔદાર્ય અસીમ છે.

દસામાં, શેકદાદાદા(૨૦૦૧)ની ચિરવિદાય થતાં અમે અમારી હાઈસ્ક્યુલમાં શ્રદ્ધાંજલિ સભાનું આયોજન કર્યું. મારા શિક્ષકમિત્રો શામજી ખેમી, રાધવ સાવજ અને શંકર મંડિર બાપુજીને આ કાર્યક્રમમાં બોલાવવા બાબતે સંમત હતા. એટલું જ નહીં, આ ઉંમરે બસની લીડમાં તેઓ આવે તે બધાને અનુચ્છિત લાગતું હતું. મહેન્દ્રસિહને સૂચના આપેલી : ગાડીના બર્ઘની અમે વ્યવસ્થા કરી છે. ટેક્સીમાં જ મોકલજે. મહેન્દ્રની વાત માને ? ધરાર બસમાં જ આવ્યા. વળતા કોશિશ કરી જોઈ તો જવાબ : તમારે મને બૂઢો બનાવી દેવો છે ? ‘દર્શક’દાદા માટે તેમને અહોભાવ, તે અમે જાણીએ. વિદ્યાર્થીઓ અદ્ભુત તલ્લીનતાથી સાંભળતા રહ્યા. સમાપનમાં કહે : આ મનોહર અને મંડિર તો મારા વિદ્યાર્થી છે, તેઓ તો મને બાપુજી કહે તે સમજું છું પણ આ સંસ્થાના દરેક શિક્ષકો અને કર્મચારીઓ પણ આ સંબોધન કરે એનો અર્થ એ કે તેમને સૌને, સંસ્થાને પરિવારમાં ફેરવવાની ફાવત છે. મને ખૂબ આનંદ છે. સંસ્થાઓ પરિવારભાવનાથી જ ચાલે, એવો એમાં સંકેત પણ મેં વાંચ્યો.

ગુરુજ માટેની સાર્વત્રિક છવિ અહીંતઈ જોવા મળે છે તે શબ્દસાધકની. બહુ ઓછાને યાદ હશે કે જૂનાગઢ કોલેજમાં હતા ત્યારે એન.સી.સી. તેમ જ કિકેટ જેવી રમતોનું વાતાવરણ ઘડવામાં તેઓ અગ્રેસર હતા. શામળદાસ કોલેજમાં આવ્યા ત્યારેય આ રસકોત્રથી અલિપત નહોતા રહી શક્યા. વર્ગમાં તો ટીક, કોલેજ કેમ્પસમાં તેમની ઉપસ્થિતિની આજા વરતાય. તાકાન છે કોઈની કે અશિસ્ત આચરી શકે? ડાંખરા ને દાંડ છોકરાની પાછળ દોટ મૂકે. કસરતથી કસાયેલા હાથ પેવાને કાંઠલેથી ઝાલે. સમજે હવે વલખાં મારવાનો અર્થ નથી. ઓફિસમાં લઈ જાય ને વળતી પળે એ બેઉ હસતાં હસતાં હળવાકૂલ થઈને બહાર નીકળતા હોય. એ કાળના મારા સમવયસ્કોને આવાં દશોનું સ્મરણ હશે. તેમ છતાં સંભારવા બેસે તો જૂનાગઢ બહાઉટીન કોલેજનું ‘મંગળવાસ્ત્રી’ તરત આંખ સામે તરવરે. કોલેજની પછવાડે આવેલા લતામંડપ નીચે તરુણ છોકરા બાપુજીની નિશ્ચામાં મળે. મનોજ ખંડેરિયા, રાજેન્દ્ર શુક્લ, આશ્લેષ ત્રિવેદી, સુરેન ઢાકર ‘મેહુલ’ જ્ઞબે ચેડે એવાં નામ. એ પછીનાં વરસોમાં ‘મિલન’ નામે વર્તુળ રચાયું, તેમાં કોલેજના વિદ્યાર્થી સિવાયના, શ્યામ સાધુ, વીરુ પુરોહિત, પ્રહૃત્ય નાણાવટી કે ગોવિંદ ગઢવી ‘સ્મિત’ જેવા ઉમેરાયા. જય વસાવડાના પિતા લલિત વસાવડા જેવા અનેક નિયમિત મળતા થયા. વચ્ચે વચ્ચે, ગાળો મળે તો, ધાયલસાહેબ, ઉસ્વાસાહેબ, ‘સરોદ’ - ‘ગાફિલ’ના નામે ભજન-ગંજલ લખનારા ન્યાયાધીશ મનુભાઈ ત્રિવેદી, મહેન્દ્ર ‘સમીર’, લાભશંકર દવે જેવા શાયરોનો આવરોજવરો થતો રહે. એ જાજરમાન દિવસોના મૂળમાં તો બાપુજી જ! એ સહુમાં વસેલા, સહુમાં એમની પલાંઠી. પોતે કવિ નહીં, કવિઓને અદશ્ય તાંત્રે જોડનાર, પોતાને કર્તાભાવથી અળગા રાખનાર, કેટલાય મુજથ-કિશોરોની શ્રદ્ધાનું થાનક. ચડી-ખમીસમાં કુતૂહલવશ સંકોડાઈને બેઠેલો જો દેખાય પેલો ઉર્વાશ વસાવડા! પ્રહૃત્યલકાકા પેઠે, આવાં કાર્યોની નાનકડી છતને થાંભલી બનીને ટેકો આપનાર હેમન્ત નાણાવટી તો કોઈની પણ નજરે ચડ્યા વગર ન રહે. વરસો પહેલાં એ તરુણ કવિઓની કૃતિઓનું સંપાદન ‘સોનરેખ’, શક્ય છે, કોઈ કોઈનાં માણિયામાં સચવાઈને પડ્યું હશે.

આ કમ ભાવનગર શામળદાસ કોલેજમાં પુનઃ અનુસંધિત થયો. માનદાદાની શિશુવિહાર સંસ્થાએ બાપુજીને માનનભેર ‘બુધુસભા’ના અગ્રેસર બનાવ્યા. એના અનેક કવિઓનાં કાવ્યોને સમાવાતા સંચય ‘નીરકીર’ ને ‘જાહનવી’ દર વરસે પ્રકાશન પામતા રહે છે. બાપુજી અને વિનોદ જોશીની એ સંપાદનોને દોરવણી મળતી રહે છે.

જવનના દસમા દાયકમાં પ્રવેશ કર્યા પછીયે સક્રિયતામાં ઓટ ન આવી. કાર્યક્રમમાં ન જવા અંગેની વિનવણીને, સાચા અર્થમાં બહેરા થયેલા કાન શાની મચક આપે? આંખે રિસામણા કર્યા છે એટલે મહેન્દ્રસિહની ચિત્તા એમના આગ્રહો પાસે લાચારી અનુભવે. ‘મહેન્દ્ર’ નામનું સંભોધન ‘મહેન્દ્રભાઈ’માં ફેરવાપય. જણ સમજ જાય, રીસનું બારણું હવે ઊઘું ઊઘું થઈ રહ્યું છે! એમની ઈચ્છાને મૂંગો મૂંગો અનુસરવા માંડે.

‘મિત્રોપનિષદ’ શીર્ષક તળે એકથી વધુ કાવ્યો મારાથી રચાયાં છે. ‘મિત્રોના ચિત્રો’ રચનાર કવિમિત્ર રમેશ પારેખ આ રચનારીતિને વેગવંત રાખવા ઉપર બેઠો

બેઠો મને પ્રેર્યા કરે છે. ભિત્રો, સમકાળીન કવિઓ ઉપરાંત ગુરુજનોએ પણ આ ‘ભિત્રોપનિષદ’માં બેદક જમાવી છે. એમાં ‘કલાપી’ છે એ જ રીતે ગાંધીજીયે છે. ‘ભિત્ર મોહનદાસ’ જેવું સંબોધન મારી કલમમાંથી સર્યું છે. પોતાનાં પદ-પ્રતિષ્ઠાને ઊંઘમાંથે એક ક્ષણ માટે રેઢાં ન મૂકનાર જનોથી ઊભરાતા આ દેશકાળમાં આવા ગુરુજનો મને ભાવે કરીને ભેટ્યા છે. ‘ભિત્રોપનિષદ’ના એક બાજોં પર બાપુજી બિરાજે છે. એમાંથી બે પંક્તિ મુકું :

આ તે કેવી વિદ્યા જેનો નથી ઊકલતો ભેદ :
કર્યા તમસથી મુક્ત સ્વયં એ કરે હૃદયમાં કેદ ?

‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે’ કહેનાર ફરી અવતરે ને આ પંક્તિઓ વાંચે તો ચોંકી ઉઠે. આવા આખ્લાદક વિરોધાભાસનું સરનામું ગોતવા છેટે નહીં જવું પડે. હોવાનું, આપણી આંખ સામે જ હોવાનું !

ગુરુપૂર્વીમા, ૦૮-૦૭-૨૦૧૭ શાનિ

નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ક. લા. સ્વાધ્યાયમંડિર હસ્તક શ્રી બી. કે. મજૂમદાર ટ્રસ્ટ પ્રકાશનશ્રેષ્ઠી અંતર્ગત નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે નવોદિત લેખકો/લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેષ્ઠીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૫૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઈપકોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૧-૧૨-૨૦૧૮ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું : પ્રકાશનમંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

સંતવાણીનું ઉત્તુંગ શિખર : સોરઠી સંતવાણી

રાજેશ રૂપારેલિયા

કવિ, નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, પત્રકાર, વિવેચક અને સૌથી ઉત્તામ લોકસાહિત્યના સંશોધક-સંપાદક તરીકે મેધાણી ચિરંજિવ રહેશે. સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડાં, જંગલો, પહાડો, નદીની બેખરોમાં રખી-રખીને લોકમુખે, લોકભાષામાં પેઠલું અમૃત્ય સાહિત્ય સંશોધિત-સંપાદિત કરીને ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રની સાચી અસ્મિતાની ઓળખ સમગ્ર ભારતને આપીને જવેરંદ મેધાણી રાષ્ટ્રીય શાયરનું બિરુદ્ધ પાચ્યા. ડૉ. બળવંત જાની નોંધે છે : ‘લોકસાહિત્યક્ષેત્ર મેધાણીએ ઘણુંબધું કામ કર્યું છે. એમના જેટલાં સંપાદનો પણ કોઈ એક સંપાદક આધ્યાત્મિક નથી. વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી, શાસ્ત્રીય દાણિબિદ્યાથી રચનાની વાચના ગોઢવી દેવામાં પણ મેધાણીની સંપાદનવિભાવના પૂર્ણ થતી નથી. પ્રત્યેક સંપાદનને આરંભે સુદીર્ઘ કહી શકાય એવો ૬૦ થી ૮૫ પૃષ્ઠાનો અભ્યાસલેખ તેઓ ઉપોદ્ઘાત રૂપે મૂકે છે. એમાંથી પસાર થતાં ખ્યાલ આવે છે કે મેધાણી તુલનાત્મક અભિગમથી લોકસાહિત્યની રચનાઓનું મૂત્યાંકન કરવાની પદ્ધતિ ધરાવે છે. એ રીતે તેઓ તુલનાવાદી મીમાંસક છે. સંતસાહિત્ય-ભજનો-પદોના સંપાદન ‘સોરઠી સંતવાણી’ના આરંભે મૂકેલો ઉપોદ્ઘાત પણ મેધાણીની આ પ્રકારની તુલનાવાદી દાણિનું સુંદર પરિણામ છે. બંગાળી બાઉલગીતો અને પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનના સંદર્ભે લોકસંતવાણીની ઊંડી તુલનાત્મક ચર્ચા એમણે કરી છે.’^૧

‘સોરઠી સંતવાણી’ સંપાદનના પ્રવેશકમાં મેધાણી સમગ્ર દેશમાં ભક્તિ-અંદોલનની રૂપરેખા આલેખતા પ્રોફેસર રાનડે, રામચંદ્ર શુક્લ, ચિરસન અને હજારીપ્રસાદ દિવેદી જેવા વિધાનોનાં વિધાનોને ટાંકે છે એના ઉપરથી એનો ખ્યાલ આવે છે. સમગ્ર ભારતવર્ષમાં આ ભક્તિ-અંદોલન ખૂબ વ્યાપક હતું. આ ભક્તિ-અંદોલનનાં મૂળ વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા અને ભાગવત ગ્રંથમાં જોઈ શકાય છે. પરંતુ મધ્યકાલીન ભક્તિપરંપરા વિશે પ્રોફેસર રાનડેનો મત છે કે : ‘ઉપનિષદના રહસ્યવાદમાંથી આપણે જ્યારે મધ્યકાલીન રહસ્યવાદ તરફ વળીએ છીએ, ત્યારે આત્મિક જીવન આપણને મહોની દીવાલોમાંથી બહાર નીકળીને ચૌટામાં બેઠેલું દેખાય છે.’^૨

શ્રી રામચંદ્ર શુક્લનું માનવું છે કે - ‘મુસિલિમ શાસનથી હતાશ થયેલી હિંદુ જનતાએ ભગવાનની શક્તિ તેમજ કરુણતા તરફ ધ્યાન લગાડ્યું હતું.’^૩

શ્રી રામચંદ્ર શુક્લના વિધાનોના ઉપહાસ કરતા શ્રી હજારીપ્રસાદ દિવેદી નોંધે છે. ‘ભારતીય ચિત્તનમ્રવાહ સ્વાભાવિકપણે જ આ ભક્તિમાર્ગ તરફ આગળ ધૃપતો હતો.’

ભક્તિ-આંદોલન નવમી સર્વીમાં થઈ ગયેલા આળવાળ સંતોષી ગણાવી શકાય. સહજ્યાન પંથે બૌદ્ધ ધર્મને મહોના બારણાની બહાર કાઢી જનતાના, ખાસ કરીને નીચલા થરોમાં રેલવાયો. નાથપંથના નીચલા વણના સિદ્ધો અને યોગીઓએ પૌરાણિકો સામેનો બળવો અને ન્યાત-જાતની ઉચ્ચ-નીચતા સામે વિદ્રોહ કર્યો. તેમજ આલવાળ ભક્તોની પરંપરામાં વૈષ્ણવ આચાર્ય રામાનુજ અને તેના શિષ્ય રામાનંદ દ્વારા સમગ્ર દેશમાં ભક્તિ-આંદોલન શરૂ થયું. રામાનંદના શિષ્યોમાં રોહિદાસ યમાર, કબીર વણકર, ધના જાટ અને પીપાજી રાજપૂત હતા. ‘સોરઠી સંતવાણી’ના પ્રવેશકમાં મેધાણી લખે છે : ‘મધ્યકાલીન રહસ્યવાદના, આ ગુજરાતી ભજનિકો, નાના નાના પ્રણાલીવાહકો બન્યા. ગોરખનાથ, રામાનુજ, રામાનંદ, કબીર, જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, જ્ઞાનદેવ વગેરે મધ્યકાલીન સંતો અલગ પ્રાંતના છિતાં પરંપરા દણિએ અભિન્ન એક સંસ્થા કે સંધસ્વરૂપ હતા. એ રહસ્યવાદીઓની ગૂઢ વાણીને આ ગુજરાતી સંતોએ પોતાની ગુજરાતી ભાષાના વાહનમાં બેસાડી મઠો, તપોવનો અને મંદિરોની બાહર ચોક્કોટામાં લાવી મૂકી હતી. ગુજરાતી સંતોની આ વાણી કેવળ પરાનુભવ અથવા પરસંવેદના નથી, એ તો છે સ્વકીય ગર્ભધારણની સૂક્ષ્મ મર્મગામિતા. ગુજરાતની ભજનવાણીમાં આત્મવિદ્યાનું સ્વાનુભવયુક્ત મર્મસંવેદન જિલાનું છે. અખિલ ભારતીય ગૂઢાર્થવાદ ગુજરાતને હેયે પણ સ્વાનુભવની સંપત્તિ રૂપે શાબ્દોમાં ઊતર્યો હતો.’³

‘સોરઠી સંતવાણી’ પોતાની ટાંચણપોથીઓમાં પડેલી સામગ્રીમાંથી મેધાણીએ તૈયાર કરવા ધારેલ ત્રણ-ચાર ભજનસંગ્રહોમાંનો પહેલો, અને તેમનો પ્રવેશક પામિને આવતો હવે તો છેલ્લો. મેધાણીએ છ વિભાગો તેમાં મૂક્યા છે. તેમાં ગંગાસતી, દાસીજીવણ, મીરાંબાઈ, રવિસાહેબ, મૂળદાસ, જેસલતોરલ, લોયણ, દેવાયત પંડિત, રવિદાસ, દેવારામ, પીઠો ભગત, જેઠીરામ, લખમો માળી, દાસ હોથી, મોચારસાહેબ, ભવાનીદાસ, લખીરામ, રાજ અમર, હુલભ, રામેયો જીવણ ભગત, અખોજ, આંબો છિંદો, કાજુ મહમદશા, ભોજલ અને દેવીદાસનાં લોકભોગ્ય ભજનો રજૂ કર્યા છે.

૧. ધણી અને ધરતી :

‘સોરઠી સંતવાણી’ના પ્રથમ વિભાગ ‘ધણી અને ધરતી’માં મેધાણીએ કુલ અગિયાર ભજનોમાં ધણી—અલખધણી પરમાત્મા અને આ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્દ રીતે થયું તેની ઉત્પત્તિકથાના રહસ્યોને કબીર, મૂળદાસ, લોયણ, દેવાયત પંડિત, રવિદાસ, જેસલ વગેરે સંતકવિઓએ અભિવ્યક્ત કરેલ છે.

‘પંડ્ય ને વરમાંડમાં જ્યારે વાણી નોતી ત્યારે

નભમે બુદ્ધ નવ ઝરતા રે જી.

બ્રહ્મા ને વિષ્ણુ મહેશર નોતા રે

ત્યારે આપોઆપ અકરતાજ રે જી.’

અહીં સંતકવિ મૂળદાસ કહે છે પિંડને બ્રહ્માંડમાં જ્યારે વાણી નહોતી, નભમાંથી બિંદુ નહોતું ઝરતું; બ્રહ્મમાં વિષ્ણુ કે મહેશ પણ નહોતા, ત્યારે ધણી કર્ત્વ વગર સ્વયંભૂ પ્રગટ થયા.

૨. ભક્તિનો મારગ :

બીજો વિભાગ ‘ભક્તિનો મારગ’માં કુવ, પ્રહ્લાદ, દુલભ, લોયણ, તોરલ, લખમો માણી, દેવાયત, રવિસાહેબ વગરેએ ભક્તિનો મારગ બતાવ્યો છે. ભક્તિનો માર્ગ કુલ કેરી પાંખડી છે ખરો, પણ પાછો કેવો કઠણ છે તેની વાત લોયણ-લાખાનાં ભજનોમાં થાય છે :

‘જ રે લાખા ! કુંવારી કન્યાના તમે હેરણા હેરો છો જ.

પારકા શબદ હેયે ધરો છો હાં !

જ રે લાખા ! ભગતિનો મારગ બોત રે કઠણ છે જ.

તમે કેણી વધ ભવજળ તરશો હાં !’

અહીં લોયણ લાખાને કહે છે કે તમે તો કુંવારી કન્યાના હરણ કનારા છો. પારકી સલાહો માણીને વર્તો છો, પણ આ ભક્તિનો માર્ગ તો બહુ કઠણ છે. તમે કેવી રીતે ભવસાગર તરી શકશો ?

૩. નવધાભક્તિ :

ગીજો વિભાગ નવધાભક્તિમાં એકતાલીસ ભજનો મૂક્યાં છે. તેમાં ભાગવત અને રામચરિતમાનસની નવધાભક્તિ કરતાં સંતવાણીની નવધાભક્તિ જુદી છે. સોરઠી સંતવાણીનાં ભજનોને આધારે કહી શકાય કે, મનની સ્થિરતા, સાધુની સંગત, ગુરુવચનમાં વિશ્વાસ, વચનનો વિવેક, અભયભાવ, અહમ્ છોડવો, સૂક્ષ્મ સાધના, જ્ઞાતિભાવ મટી જવો અને અગમભેદ જ્ઞાણવો તે નવધાભક્તિ છે. વચનનો વિવેક સમજી, સૂક્ષ્મ સાધના જ્ઞાણી ભક્તિના માર્ગ આ નવ પગથિયાં ચડવાં તે સંતોની નવધાભક્તિ છે. ગંગાસતી પાનબાઈને કહે છે :

‘વસ્તુ વચનમાં છે પરિપૂરણ પાનબાઈ !

વચન છે ભક્તિનું જોન અંગ;

ગંગા રે સતી એમ બોલિયાં રે,

કરવો વચનવાળાનો સંગ - વચન વિવેકી.’

૪. સતગુરુ :

ચોથો વિભાગ સતગુરુમાં તેવીસ ભજનો મૂકીને મેઘાણી કહે છે : ‘પંથ-પ્રચારક કંઠી બાંધનાર ગુરુ નથી. પણ જે ગુપત પિયાલો પાનાર ભીતરની ઓળખ આપનાર સદ્ગુરુ છે. ‘સતગુરુ મળે તો અજ્ઞાનતાણું ખૂલે ને આત્મજ્ઞાનની જ્યોત પ્રકાશે.’ દાસ હોથી સતગુરુના શબદનો મહિમા કરતાં ભજનમાં કહે છે :

‘સતગુરુએ મને શબદ સુણાવ્યો,

રણકાર રઢ લાગી;

તખત ત્રિવેણીના તીર ઉપર,

મોહન મોરલી વાગી રે,

તેણે મારી બે ભાગી તો ભાગી.’

સતગુરુએ જ્ઞાનનો ‘શબદ’ સંભળાવ્યો, એના રણકારની મને લગની લાગી. ત્રણ પ્રાજ્ઞાણીઓ જ્યાં મળે છે તે શરીરના મર્મસ્થળ પર જાણો કે આ ગુરુ શબદ વડે આધ્યાત્મિક આનંદની મોરલી બજી રહી, ને મારો ભય ભાગી ગયો.

૫. માનવ-અવતાર :

‘સોરઠી સંતવાણી’નો પાંચમો વિભાગ માનવ-અવતારનાં અગિયાર ભજનોમાં માનવ-અવતારને પાણીનો પરપોટો કાગળની નાવ કહીને દેહની ક્ષણભંભુરતા દર્શાવી છે. રવિસાહેબ માનવદહને પવનચરખાનું રૂપક આપી શાસોશાસ્થી ચાલતા આ પાંચ તત્ત્વના ચરખામાં રમતા રામ-આત્માને ઓળખવાનું કહે છે :

‘પાંચ તત્ત્વ કેરા જી, જીવો રામ જી,
સંધ ચલાય જી,
એકેક દોય દોય નરખો,
પવન પૂતળી રમે ગગનમાં
નૂરતે સૂરતે નરખે-ચરખો.’

૬. પ્રેમલક્ષ્ણાભક્તિ :

ઇછો ખંડ પ્રેમલક્ષ્ણાભક્તિમાં સોળ ભજનોમાં આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો સંબંધ પ્રિયા-પ્રિયતમનો દર્શાવી તેમાં દાસભાવ, રાધાભાવ અને પત્નીભાવ ગાયો છે :

‘મારે પૂરવની છે પ્રીત્યું રે,
બાળાપણની પ્રીત્યું રે,
ઓધા મંદિર આવજો રે.
દાસી માથે શું છે દાવો,
મારે મોલ નાવે માવો,
આવડલો અભાવો રે માવા.’

અહીં દાસીજીવણ પ્રિયતમના ભાવથી - રાધાભાવથી કહે છે મારે તો પ્રભુ સાથે પૂર્વની પ્રીત છે. હે ઓધા, આટલો બધો શો કંટાળો આવી ગયો કે મારે વેર આવતા નથી ? વહાલા મળે તો વાતો કરીએ.

‘સોરઠી સંતવાણી’ વિશે ડો. નાથાલાલ ગોહિલ નોંધ છે કે : “ ‘સોરઠી સંતવાણી’ને વિષયની દસ્તિએ મેધાણીભાઈ ઉપર્યુક્ત છ વિભાગમાં મૂકે છે. પરંતુ ભજનવાણીને ચોક્કસ ચોકઠામાં મૂકવા જતાં ભૂલો થઈ છે. કારણ કે એક જ ભજનમાં ગુરુમહિમા, ભક્તિમાર્ગ અને યોગરહસ્ય સમજાય્યાં હોય તેમ પણ બને છે. સોરઠી સંતવાણીમાં મુખ્ય ત્રણ પંથ-પ્રવાહો વહે છે : નિજારપંથ, નાથપંથ અને રવિ-ભાણપંથ. સમયાંતરે આ ત્રણેય પંથપરંપરાઓ એકબીજામાં સમન્વય પામતી જોવા મળે છે. આમ છતાં જે સમય અને સંજોગોમાં મેધાણીભાઈએ આ કાર્ય કર્યું તેને આજે પણ વંદન કરવાં પડે તેમ છે.”⁸

‘સોરઠી સંતવાણી’ના પ્રવેશકમાં મેધાણીની થોડી ભૂલો જેવી કે ‘બાર બીજનો ધડી’, ભક્તિમાર્ગ, ધૂનો ધરમ વગેરે વિશે શ્રી નરોતમ પલાણ ધાન દોરે છે, સાથે

મેધાણીની સિદ્ધિઓ વિશે લખે છે : ‘સૌપ્રથમ તો જે રસથી અને શ્રદ્ધાથી મેધાણીએ આ સંપાદન આપ્યું તે કદીય ધૂધળી ન બને એવી એમની મહાન સિદ્ધિ છે. ગંગાસતી જેવાં સમર્થ ખીકવિની જાણ તો કદાચ પહેલી જ વાર આ સંતવાણી દ્વારા આપણને થાય છે.’^૫

‘સોરઠી સંતવાણી’ વિશે શ્રી અનંતરાય રાવળ નોંધે છે કે : ‘કબીરપંથી ભાષસાહેબથી માંત્રી દાસીજીવાણ સુધીના સંતોનાં જીવનકવન વિશેની માહિતી તથા ભજનવાણીની પરિભાષાની સમજૂતી પણ એ પવેશકનું મૂલ્ય વધારે છે. લોકસાહિત્યના અન્ય પ્રકારોનું સંપાદન પતાવી મેધાણી ‘લોકવાણીના અંતિમ પરિપાકરૂપ’ ભજનસાહિત્ય તરફ વળ્યા હતા. પણ લોકસાહિત્યના અત્યાર સુધીના પોતાના સંપાદનકાર્ય પર ભજનવાણીના પૂરા સંપાદનનો કણશ એ ચડાવે તે પહેલાં તે ચાલતા થયા ! લોકસાહિત્યના તેમના ચિરસ્મરણીય સંપાદનમાં તેમના છેલ્લા સંભારણા તરીકે આ ‘સોરઠી સંતવાણી’ ગુજરાત આગળ ઊભું રહેશે.’^૬

સંદર્ભસૂચિ :

૧. મેધાણીવિવેચનના સંદોહ - સં. જ્યંત કોઠારી, પૃ. ૨૫૫, ૨૫૬
૨. લિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી - ગ્રંથ-૭, પ્રો. રાનકે, પ્ર. ૧, પૃ. ૧,૨
૩. ‘સોરઠી સંતવાણી’, સંપાદક શ્રી જવેરચંદ મેધાણી, પૃ. ૨૮, ૨૯
૪. સંતસાહિત્ય : સંશોધન અને સમીક્ષા - ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ, પૃ. ૭૦, ૭૧
૫. મેધાણીવિવેચનના સંદોહ - સં. જ્યંત કોઠારી, પૃ. ૨૮૭
૬. ગ્રંથસ્થ વાક્યમય - શ્રી અનંતરાય રાવળ, ઈ.સ. ૧૯૬૭

લેખિકાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ‘શ્રીમતી જ્યોતસ્નાબેન હસ્તિકાંત બૂચ’ નિધિ અંતર્ગત લેખિકાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૫૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઈપકોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૧-૧૨-૨૦૧૮ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું : પ્રકાશનમંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

વિશ્વસાહિત્યમાં નારીવાદ

ડૉ. કિશોરસિંહ સોલંકી

વિશ્વિજ્યાત જાપાનીઝ લેખક યાસુનારી કાવાભાતા (૧૯૬૮)ને નોબેલ ઈનામ મળ્યું ત્યારે તે સ્વીકારતાં પોતાના વક્તવ્યમાં તેમણે કહેલું કે, ‘મારી નવલકથાના લેખન પાછળ કોઈ પ્રેરણાંશોત હોય તો તે માત્ર જાપાનના પ્રથમ મહિલા લેખિકા લેરી મુરાસાકી છે.’ (આજે જાપાનના ચલણમાં બે હજાર યેનની નોટ ઉપર મુરાસાકીનો ફોટો છ્યાય છે.) વધુમાં તેમણે ઉમેર્યું કે ‘માત્ર તેઓ માટે જ નહીં, પરંતુ જાપાનના બધા જ લેખકની ‘મા’ તે લેરી મુરાસાકી છે.’ અગિયારમી સદીની આ જાપાનીઝ લેખિકાની મહાનવલ ‘એ ટેલ ઓફ ગેન્જુ’ (ઈ.સ. ૧૦૨૫) વિશ્વની પ્રથમ નવલકથા ગણાય છે. (તેની કથા એવી છે કે, ગેન્જુનો જન્મ જાપાનના રાજીવી કુટુંબમાં થાય છે. ગેન્જુના જન્મનાં થોડાંક વર્ષોમાં જ ગેન્જુની માતાનું મૃત્યુ થાય છે. તેના પિતા પુનઃલગ્ન કરે છે અને રાજદરબારના નિયમ મુજબ ગેન્જુનો રાજવારસો તેના સાવકા ભાઈને આપવામાં આવે છે. ગેન્જુ રાજદરબાર ત્યા સામાન્ય વ્યક્તિ તરીકે જીવવાનું શરૂ કરે છે. સમયાંતરે અન્ય રાજ્યમાં જાય છે અને ત્યાંના જાગીરદારની પુત્રી સાથે લગ્ન કરે છે. પોતાના રાજ્યમાં પાછો આવે છે અને તેનાં સત્કર્માને કારણે ગેન્જુને રાજગાદીનો વારસ જાહેર કરવામાં આવે છે. ગેન્જુને ત્યા પુત્રીનો જન્મ થાય છે. જીવનનું એક ચક પૂરું થયાનો અહેસાસ ગેન્જુને થાય છે અને રાજ્યપાટ છોડીને બૌદ્ધ ધર્મના અનુસરણ અર્થે સમગ્ર જાપાનની પરિકમા કરે છે અને અંતે નદીકિનારે, એકાંતમાં ધર્મની સેવામાં અંતિમ વસવાટ કરે છે.)

ચારસોથી વધુ પાત્રો ધરાવતી આ નવલકથા વિશ્વસાહિત્યમાં સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક નવલનું ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. પરંતુ જાપાનની પુરુષપ્રધાન સાહિત્ય પરંપરાએ સંદીઓ સુધી લેરી મુરાસાકીની આ અમૃત્ય રચનાને અવગણી. એવું કહેવાય છે કે, જાપાનીઝ સાહિત્યમાં ‘હાઈકુ’ કાવ્યસ્વરૂપનો ઉપયોગ સૌથી વધુ સ્વીઓએ કર્યો છે. મહેલની રાજપરંપરામાં ચાર દીવાલ વચ્ચે રહેતી રાણી અન્ય મહેલમાં કે અન્ય રાજ્યમાં રહેતી પોતાની બહેન કે દીકરીને દાસી સાથે પત્રમાં હાઈકુ રૂપે એટલે કે પ્રેરણ મોકલે અને આ હાઈકુ ૫-૭-૫-૭-૭ બની ‘તાન્કા’નું સ્વરૂપ લઈ જવાબ સાથે આ કાવ્યસ્વરૂપ પાદ્ધં આવે. આ બન્ને કાવ્યસ્વરૂપનો સહારો લઈને જાપાનીઝ સ્વીઓએ પોતાની કથા-વ્યથા, રાજદરબારની નીતિ-રીતિઓની વાત વણી અને જાપાનના સામાજિક, સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાને આગળ ધ્યાવ્યો.

આવી જ રીતે વિશ્વની જૂનામાં જૂની સંસ્કૃતિઓમાં જેની ગણના થાય છે તેમાં

સુમેરિયન સંસ્કૃતિનો અમાવેશ થાય છે. ઈ.સ. પૂર્વે ૨૩૦૦માં સુમેરની રાણીનું અવસાન થયું. પોતાની કુવરીને સારા સંસ્કાર મળે તે માટે સુમેરના રાજાએ એન્ડેઝ્યુઆના નામે પ્રભાવી સીને કુવરીની દેખરેખ માટે રાખ્યાં. એન્ડેઝ્યુઆનાએ સુમેરની કુવરીને સુંદર સ્વરચિત કાવ્યો દ્વારા સંસ્કારનો વારસો આયો. તેમણે આ કાવ્યો કાષપનો પર કોતર્યો. આશરે પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં રચાયેલાં આ કાવ્યોમાં બહાદુરીથી શાસન કરવાની અને પ્રેમથી કુટુંબની જવાબદારી ઉપાડવાની સલાહ એમણે નાનકડી કુવરીને આપી છે.

તદ્દુરાંત, ભારતની વાત કરીએ તો ઈ.સ. પૂર્વે દ્વારા સરીમાં ભગવાન બુદ્ધના સ્ત્રી-અનુયાયી થેરીના મુત્તાનાં ભક્તિપદ્ધો મળે છે. તત્ત્વચિંતનથી ભરપૂર આ પદોમાં ભારતીય સીનાં ત્યાગ અને ભક્તિ સ્પષ્ટ રીતે ઊભરી આવે છે.

ભારતીય પરંપરાની જેમ ગ્રીસમાં પણ આશરે ઈ.સ. પૂર્વે ૬૩૦ થી ૫૭૦ દરમિયાન સાઝો નામે કવયિત્રી થયાં. એલેક્ઝાન્ડર અર્થાતું રાજા સિક્કદરના સમયમાં એરિસ્ટોટલના માર્ગદર્શન હેઠળ સાર્વાનાં કાવ્યો સંકલિત કરીને એક ગ્રથમાં સાચવવામાં આવ્યાં.

હેલન ટિર્યની નામના વિવેચક નોંધે છે કે, ‘ગ્રીસમાં ભલે હોમરનાં મહાકાવ્યો મહાન ગણશયાં, પરંતુ લોકજીબે તો સાઝોનાં નાજુક-નાનકડાં ઊર્ભિકાવ્યો જ રમતાં.’ છતાં અન્ય પિતૃસત્તાક સંસ્કૃતિની જેમ વર્ષો સુધી સીઓનું સાહિત્ય વિવેચકી દ્વારા વણાજેયું કે વણાજેયું રહ્યું અને જો નોંધ લેવામાં આવી તો નિભન ગાઢી વખોડવામાં આવ્યું.

ઓગાણીસમી સરીના અંતમાં અને વીસમી સરીની શરૂઆતમાં પાંગરેલ ‘નારીવાદી આંદોલન’ને કારણે આજે આપણે ગૌરવપૂર્વક આ સ્ત્રી-સાહિત્યપરંપરાની જુદા જ પરિપ્રેક્ષયમાં વાત કરી શકીએ છીએ. ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિઓ એવી પેદા થઈ કે, નારીવાદી આંદોલનોનો પડ્ઘો માત્ર એક દેશ પૂરતો સીમિત ન રહેતાં વિશ્વને ખૂણે ખૂણે સુધી પડધાયો. વિશ્વસાહિત્યમાં નારીવાદને સમજવા તેનાં મુખ્ય પાસાંઓને સમજવાં જરૂરી બને છે.

આજે આપણે વિશ્વસાહિત્યનાં પરિપ્રેક્ષયમાં નારીવાદને મૂલવવાનો પ્રયત્ન કરીશું. અર્થાતું વિશ્વસાહિત્યને વિવેચનાના એક એકમ કે ઘટક નારીવાદના સંદર્ભમાં તપાસવાનો પ્રયત્ન કરીશું. સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યને વિવેચનાના સિદ્ધાંતની એરણે મહદૂ અંશે બે ભાગમાં વહેચવામાં આવે છે. જેમાં ‘કલા ખાતર કલા’નું સાહિત્ય (Art for art sake) અને પ્રતિબદ્ધતાનું સાહિત્ય (Literature of Commitment). એવું કહેવાય છે કે, ‘કલા ખાતર કલા’નું સાહિત્ય ‘to have’ – કંઈક હોવાના ભાવમાંથી જન્મે છે, જ્યારે પ્રતિબદ્ધતાનું સાહિત્ય ‘have not’ અર્થાતું અભાવમાંથી જન્મે છે. જે પ્રજા કે જે જ્ઞાતિએ વર્ષો સુધી ગુલામી ભોગવી છે તેવી પ્રજા કે જે તે જ્ઞાત માટે ‘કલા ખાતર કલા’ની વાત કરવી લગભગ અશક્ય હોય છે. (દા.ત. ચીની સૈનિકોની ગુલામી ભોગવતા તિબેટવાસીઓને વહેલી સવારે હિમાલયના બરફ પર પડતા સૂર્યના ડિરણમાં કુદરતી સૌંદર્ય નહિ, પરંતુ લોહી-નીતરતો હિમાલય મરીત થાય છે.) આમ, કારમી ગુલામી પછી લખાતું સાહિત્ય એ પ્રતિબદ્ધતાનું સાહિત્ય બની રહે છે. આ ગુલામી રાજકીય પણ હોઈ શકે, સામાજિક કે મનોવૈજ્ઞાનિક પણ હોઈ શકે છે.

કમનસીબે આ વિશ્વની લગભગ અર્ધી વસ્તી, એટલે કે સ્વીઓ, પિતૃસત્તાક સમાજમાં રાજકીય, સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક એમ ગ્રણેય સ્તરે સદીઓથી ગુલામી કરતી આવી છે. તે પછી જાપાનની સ્વી હોય, ભારતની સ્વી હોય, આંકિકાની કે અમેરિકાની. આજદિન સુધી સમગ્ર વિશ્વમાં ચાર ટકાથી ઓછી સ્વીઓ દેશ કે દુનિયાના રાજકીય કે સામાજિક પ્રશ્નોના હલ માટે Decision Making(નિષ્ણય કરવા)માં ભાગ લઈ શકે છે. એકવિસમી સદીમાં પ્રશ્ન થાય કે ક્યાં છે પરિવર્તન? બધાં જ કેન્ત્રોને બાદ કરતાં સાહિત્ય એક એવું ક્ષેત્ર છે કે જે મહદૂદ અંશે લોકશાહીપૂર્ણ છે અને તેથી જે સ્વીઓએ અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યું કે ભણતર મેળવ્યું તેમના માટે પોતાની વાત અને વ્યથા કહેવાનો માર્ગ તેમને સાહિત્યમાં મળ્યો. અને આ સ્વીઓનું સાહિત્ય પ્રતિબદ્ધતાનું સાહિત્ય બની રહ્યું. પરંતુ ‘કલા-ખાતર-કલા’ તેમજ સૌંદર્યશાસ્ક્રને વળગી રહેલ પિતૃસત્તાક વિચારશૈલીએ પ્રતિબદ્ધ સાહિત્યને નિભન્સતરના સાહિત્યનો દરજાએ આપ્યો. પરંતુ ઈજારાશાહી ધરાવતા પિતૃસત્તાકો એ બાબત તપાસવાનું ભૂલી ગયા કે અભાવમાંથી જન્મનાર પ્રતિબદ્ધ સાહિત્યજગતના પ્રયેક વંચિતો માટે આધારસંભ રહ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, સમસ્યાઓથી ભરપૂર અને જીવનની વરવી વાસ્તવિકતાને પ્રસ્તુત કરતું દિલિત સાહિત્ય હોય કે પછી આંકિકન મૂળની અશેત અમેરિકન સ્વીઓનું ફરિયાદ કે વિરોધના સ્વર સાથે લખાયેલું સાહિત્ય હોય. જગતને પોતાનો અવાજ સંભળાય તેવી પ્રતિબદ્ધતાથી લખાયેલું આ સાહિત્ય વિવેચનના એવા ઉત્કૃષ્ટ સ્તરે પહોંચે છે જ્યાં સૌંદર્યના માપદંડો બદલવા પડે. પ્રતિબદ્ધ સાહિત્યને સમજવા વિવેચનની અનુઆધિનિક કેડી પર પગરણ માંડવાં પડે.

સાહિત્યમાં નારીવાદ સામાજિક ચેતના સ્વરૂપે પ્રવેશ્યો. ઓગણીસમી સદીના અંતમાં અને વીસમી સદીની શરૂઆતમાં ભારતીય તેમજ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્વી-પુરુષ વર્ચેની સામાજિક અસમાનતાઓ દૂર કરવા માટેના વૈચારિક, સંગીતાભક્ત અને કાનૂની પ્રયાસો શરૂ થયા અને નારીવાદી આંદોલનોએ જોર પકડ્યું. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જહોન સ્ટ્રેટ્ઝ મિલ તથા ભારતમાં રાજા રામમોહન રાય, ગાંધીજી તેમજ ગુજરાતમાં નર્મદ તથા કરશનદાસ મૂળજી દેવા સમાજસુધારકોએ સ્વી-સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ ઉપાડી.

પુરુષપ્રધાન સમાજવ્યવસ્થા સર્વબ્યાપી બની જેનાથી પુરુષના આધિપત્ય હેઠળ સ્વીએ પોતાનું વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય અને અધિકાર ગુમાવ્યાં. સ્વી એક મિલકત છે, ઉપભોગનું સાધન છે. જેવી મનુસ્મૃતિવાળી વિચારસરણી આજે પણ જોવા મળે છે. સ્વીને ઘરમાં, ખેતરમાં, કારખાનામાં કે પછી ધાર્મિક વિધિ-વિધાનોમાંથી દૂર રાખી સ્વાતંત્ર્યનો સતત ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો. શિક્ષણનો ઈન્કાર, મિલકતનો ઈન્કાર, વાણી અને વિચાર વ્યક્ત કરવાનો ઈન્કાર સ્વીઓએ સદીઓ સુધી મૂંગા મોઢે સહી લીધો. સ્વી અબજા છે અને બૌદ્ધિક રીતે ઊતરતી છે તેવી વાત પિતૃસત્તાક સમાજે સ્વીઓના માનસમાં પણ દઢ કરી દીધી. સ્વીને દેવી કે દાસીનો દરજાએ આપી માનવહકોથી વંચિત રાખવામાં આવી. શરમજનક રીતે આજે પણ બાળકીને જન્મવાનો અધિકાર પૂર્વની પિતૃસત્તાક સમાજ-વ્યવસ્થાએ છીનવી લીધો છે. તેથી ‘સ્વીભૂષણ-હત્યા અટકાવો’ કે ‘બેટી બચાવો’ના કાર્યક્રમો આજે પણ આપવા પડે છે.

આમ, માનવસહજ સ્વાતંત્ર્યના અભાવને કારણે જગતભરની સ્ત્રીઓનો વિકાસ રુંધાયો. ઓગણીસમી સદીના સજાગ પુરુષોની પહેલથી ગુલામીમાં રિબાતી સ્ત્રીઓને મુક્તિનો માર્ગ મળ્યો. ક્યારેક એકલદોકલ તો ક્યારેક સંગઠિત થઈને સ્ત્રીઓએ પોતાની સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ શરૂ કરી છે ‘નારીવાદી આંદોલન’ તરીકે ઓળખાઈ. સમાજના દરેક સ્તરને સ્પર્શથી આ ચળવળ સાહિત્યમાં વધુ પ્રબળ બની. આ ચળવળે નારીવાદી વિચારધારાનું સ્વરૂપ લાધું. સામાજિક સારે જે આશાયથી નારીવાદની શરૂઆત થઈ તે જે રીતે સાહિત્યમાં પણ થઈ. પરંતુ સમય જતાં શિક્ષણ અને અધિકારો પ્રત્યેની સભાનતા સાથે સમાજશાસ્ત્રીય નારીવાદ અને સાહિત્યિક નારીવાદી અલાયદી છતાં પૂરક વિચારધારા તરીકે હાલમાં અસ્તિત્વમાં છે. કોઈ પણ વંચિતોના સાહિત્યવિવેચનના વિકાસના ગ્રાંટ તબક્કા મળે છે. તેમ નારીવાદી સાહિત્યવિવેચનને ગ્રાંટ તબક્કામાં વહેંચી શકાય.

અનુઆધુનિક સાહિત્ય વિવેચનના પાયાના વિચારકો એશકોકટ, ગિફ્ટસ્ટ્રી અને ટિફિને પોતાના પુસ્તક ‘ધ એમ્પાયર રાઈટ્સ બેક’ (૧૯૮૮)માં વંચિતોમાં સાહિત્યને ગ્રાંટ તબક્કામાં વહેંચ્યું છે. જેમાં અનુકરણ, પ્રત્યાઘાત અને સ્વની ઓળખ એવા ગ્રાંટ તબક્કા તેઓ દર્શાવે છે. પ્રથમ તબક્કામાં આ શોષિતો શાસકની સામંતશાહી ભાષા શીખે છે, તેમજ તેના સાહિત્યનું અનુકરણ કરે છે. બીજા તબક્કામાં પોતાની યોગ્યતાનું ભાન થતાં તે તે પોતાના હક્ક માટે સભાન બને છે અને કેન્દ્રસ્થાને રહેલા શાસકને પડકારે છે. શાસકે જે શીખવેલ ભાષાનો, મૂલ્યોનો, આવડતનો અને તર્કનો ઉપયોગ પોતાના હક્ક મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. અને અંતિમ તબક્કામાં પોતાની આવડત સાબિત કરીને યાદો-ફરિયાદો તથા આધાત-પ્રત્યાઘાતમાંથી બહાર આવીને તે સ્વની ઓળખમાં નીકળી પડે છે. વંચિતોના સાહિત્યને લાગુ પડતી આ વાત સાહિત્યમાં નારીવાદી વિચારધારાને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે.

અમેરિકન વિવેચક એલન શોવાલ્ટરે ‘એ વિટરેચર ઓફ બેર ઓન’ પુસ્તકમાં નારીવાદી વિચારધારાના ગ્રાંટ તબક્કા દર્શાવ્યા છે.

- (૧) પ્રથમ તબક્કો : ‘feminine’ (ફેમિનાઇન) એટલે કે અનુકરણનો તબક્કો
- (૨) દ્વિતીય તબક્કો : ‘feminist’ એટલે કે આકોશથી ભરેલો નારીવાદ
- (૩) તૃતીય તબક્કો : ‘female’ ટલે કે વિકાસનો અંતિમ સ્વ-ઓળખનો તબક્કો

જ્યારે સિડોની સ્મિથ અને જુલિયા વોટસન જેવા વિવેચકો આ ગ્રાંટ તબક્કા માટે ફર્સ્ટ વેવ (પ્રથમ મોજું), સેકન્ડ વેવ (દ્વિતીય મોજું), અને થર્ડ વેવ (તૃતીય મોજું) એવા શર્દી વાપરે છે.

(૧) નારીવાદનો પ્રથમ તબક્કો (૧૯૨૦થી ૧૯૪૮) :

પણ્ણી નારીવાદનો આ પ્રથમ તબક્કો જે વર્જિનિયા વુલ્ફના પુસ્તક ‘એ રૂમ ઓફ વન્સ ઓન’ (૧૯૨૮)ના પ્રભાવ હેઠળ શરૂ થાય છે. વિવેચક તરીકે વુલ્ફ સ્ત્રી-

સાહિત્યકારને સલાહ આપે છે કે ખી-લેખકમાં નારીદેહના તથા મનના અનુભવો અને સંવેદનાઓને કાગળ ઉપર ઉતારવાની હિંમત હોવી જોઈએ. આ સંવેદના અને અનુભવો માટે જો પુરુષપ્રધાન સમજાજ પાસેથી તેની ભાષા ઉપલબ્ધ ન બને તો સીએ તો પિતૃસત્તાક સાહિત્યભાષા ત્યજને પોતાની જ ભાષામાં સાહિત્યની રચના કરવી ઘટે. વુલ્ફ વ્યથિત હતા કે ‘ખીનું સી તરીકે ન લખવું તે હુંખદ ઘટના છે.’ (‘પોતાનો ઓરડો’). વુલ્ફના નારીવાદથી પ્રભાવિત ૧૯૪૮માં કેન્યા સાહિત્યકાર સિમોન દિ બુવા ‘હે સેકન્ડ સેક્સ’ પુસ્તક દ્વારા ખી-પુરુષના સમાન અવિકારની વાત લાવે છે. ‘નારી’ અને ‘ખી’ એવી પરિભાષા વર્ણે ગોથા ખાતા વિવેચકોને નિશ્ચિત દિશા મળે છે.

(૨) નારીવાદનો દ્વિતીય તબક્કો (૧૯૬૦થી ૧૯૭૫) :

સિમોન દિ બુવાના પુસ્તક સાથે ‘Feminist Thinkers’ આકોશ સાથે ફરિયાદો અને પ્રત્યાધાતના સ્વર સાથે આંદોલનનો રસ્તો અપનાવે છે. બીજું તરફ જેક દેરિદાંની ‘ડિક્સ્ટ્રક્શન’ થિયરી સાથે સાહિત્યકારો વિકેન્દ્રીકરણ તરફ વળે છે. જેના પરિણામે એકકેન્દ્રી સત્તા કે સાહિત્ય ન રહેતાં, અનેક નાનાં-નાનાં વર્તુળો પોતાના કેન્દ્ર સાથે પોતાના વિવેચનસિદ્ધાંતોની એરણો પોતાની વાત મૂકે છે. આ સાથે નારીવાદી સાહિત્યકારો પુરુષ-કેન્દ્રી વિવેચનમાંથી બહાર આવે છે.

(૩) નારીવાદનો તૃતીય તબક્કો (૧૯૭૮ થી ૨૦૦૦) :

નારીવાદના તૃતીય તબક્કામાં વિવેચકો પુરુષ-કેન્દ્રિત ન રહેતાં, ખી-કેન્દ્રી બને છે. જેમાં એલન શોવાલ્ટર ૧૯૭૮માં ‘ગાયનોસેન્દ્રિક કિટિસિજમ’ - ‘ખી-કેન્દ્રી વિવેચન’ની હિમાયત કરતાં લખે છે કે, ખી-સાહિત્યને સમજવા અલાયદા કાવ્યશાસ્કની જરૂર છે. જેને ‘Poetics of Difference’ - ભિન્નતાનું કાવ્યશાસ્ક કે વૈવિધ્યનું કાવ્યશાસ્ક કહી શકાય. અહીં શોવાલ્ટર એમ કહે છે કે, સદીઓથી ચાલી આવતી પિતૃક સત્તા પુરુષ-કેન્દ્રી વિવેચનપરંપરાને ત્યજને ખીઓના સાહિત્યને નારીવાદી વિવેચનના દિઝિકોણથી મૂલવીએ તો જ ન્યાય મળે.

* એકવીસમી સદીમાં નારીવાદ :

હાલનો નારીવાદ આગળ દર્શાવ્યું તેમ પુરુષ-કેન્દ્રી ન રહેતાં, ખી-કેન્દ્રીય બની ચૂક્યો છે અને તેમાં પણ અનેક ફાંટા ઊભરી આવતાં વૈવિધ્યસભર બન્યો છે. દા.ત., એલિસ વોકર આફિકન-અમેરિકન ખી-સાહિત્યને ‘વુમનિજમ’ કહે છે, તો પર્યાવરણ વાદી નારીવાદી ‘ઇકોફેમિનિજમ’ તરીકે ઓળખાય છે.

નારીવાદની આ વૈવિધ્યસભર ધારાઓ સાહિત્યને મૂલવવાનો અલાયદો દિઝિકોણ આપે છે. આ ત્રણેય તબક્કાઓને પુનઃ ચકાસીએ તો જણાય છે કે, દરેક ખી-વિવેચક પોતાને માફક ખી-કેન્દ્રી સિદ્ધાંતો દ્વારા માત્ર હાલનાં પુસ્તકો જ નહીં, પરંતુ વીસમી સદી પહેલાં રચાયેલા ખી-સાહિત્યની ચકાસણી કરી છે. જેમ કે, વર્જિનિયા વુલ્ફ તેમના એક નિબંધમાં મજાક કરતાં લખે છે કે, ‘શેક્સપિરને બહેન હોત તો?’ નારીવાદી ચિંતન-મનન માટે આ પ્રશ્ન પૂરતો છે.

નારીવાદના દ્વિતીય તબક્કામાં જ્યારે નારીવાઈ આંદોલનોએ વેગ પકડ્યો ત્યારે વિશ્વસાહિત્યની અનેક કૃતિઓનું પુનઃમૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું. આ સમયે સાહિત્ય-જગતને આશ્ર્ય થયું કે પુરુષના નામે લખાયેલ અનેક સાહિત્યકૃતિઓ સ્વીઓ-રચિત હતી ! સમાજના ઉર્થી અથવા પ્રકાશકના ભયથી અનેક સ્વીઓએ પુરુષના નામે લખ્યું જેમાં જ્યોર્જ એલિયટ, એલન ગલાસ્ગો અને એલિજાબેથ સ્ટર્નનાં નામો જાણીતાં છે.

નારીવાદના તૃતીય તબક્કામાં નારીવાદ પૂર્વે રચાયેલ સ્વી-સાહિત્યને પુનઃસ્થાપિત કરવામાં આવ્યું. જેમાં મુખ્યત્વે સ્વીઓ-લિભિત ડાયરીઓ, આત્મકથા, નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા મુખ્ય સાહિત્યસ્વરૂપો હતાં. કારણ કે સ્વીઓને શાળાનાં શિક્ષણથી વંચિત રાખવામાં આવી તેને લીધે કાચ્યરચનાની સંકુલતાથી પણ તેઓ વંચિત રહ્યાં. ચાર દીવાલ વચ્ચે જીવતી સ્વી માટે બાબ્ય જગતના અનુભવો પુરુષની તુલનામાં ખૂબ સીમિત હતા અને તેથી જે સમય અને સમાજમાં સ્વીનો ઉછેર થયો તે તેણે પોતાના સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત કર્યું. કૌંટિબિક જવાબદારીઓ વચ્ચે સમય ચોરતી સ્વી માટે નવલકથા, વાર્તા કે આત્મકથા ખૂબ માફક આવે તેવાં સાહિત્યસ્વરૂપો હતાં. એનો અર્થ એ નથી કે સ્વીઓએ કાચ્યરચના નથી કરી. પરંતુ અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપોની તુલનામાં આ સંખ્યા ખૂબ મયર્યાદિત છે. વળી, અહીં નોંધવું જોઈએ કે સ્વીનાં લેખનોને વર્ષો સુધી પરંપરાગત વિવેચને નિઝન કક્ષાનાં ગણ્યાં. સ્વીની ભાષાને ‘ચૂલાચોકાની ભાષા’ કે ‘રસોડાની ભાષા’ કહીને વખોડી, પરંતુ વિવેચકો ક્યાંકાં ચૂકી ગયા કે કેટલાક અનુભવો અને કેટલીક વેદના સ્વીઓએ અનુભવી છે તે અનુભવવિશ્વ પુરુષ પાસે નથી અને તેથી તે ભાષા કે સંવેદના નિઝન કક્ષાની છે તે દાવો પોકળ છે. એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ તે બંગાળી ભાષાની પ્રથમ આત્મકથા ‘આમાર જીબોન’ છે. ૧૮૭૮માં પ્રકાશિત થયેલ આ આત્મકથા બંગાળી ગૃહિણી રસસુંદરી દેવીની રસપ્રદ જીવની છે. ૧૮૮૮માં જન્મેલ રસસુંદરી દેવીને પણ અન્ય સ્વીઓની માફક ભણતરનો લાભ મળ્યો નહીં. નાની ઊભરે લગ્ન થયાં અને પુત્રનો જન્મ થયો. સંસાર સુખમય ચાલવા લાગ્યા. રસસુંદરી દેવીને આ પ્રશ્નો હંમેશાં સત્તાવતાં કે ‘ભણવું એ શું સ્વીઓ માટે પાપ છે ? ભણવાથી તેનો પતિ મૃત્યુ પામે ?’ વગેરે. રસસુંદરી દેવીથી રહેવાયું નહિ. તેમના દીકરાને ભણાવવા શિક્ષક ઘરે આવે. પરંપરા મુજબ પડદાની પાઇળ છુપાઈને રસસુંદરી દેવી ધ્યાનપૂર્વક પાછ સાંભળે. રાત્રે ચોરી-ધૂપીથી જે તે પુસ્તકના પાઈનું પાનું ફાડી લાવે અને રસોડાની દીવાલ પર કોલસાથી લાખે. દીકરો તોફાની છે તેમ માની પુસ્તકો બદલાતાં રહે. સમય જતાં રસસુંદરી દેવી સ્વપ્રયતને સાક્ષર થયાં. દીકરાની સાથે-સાથે પોતે પણ વાંચન-લેખનથી માનસિક વિકાસ કર્યો. તેમને આશ્ર્ય થયું કે, આ ભણતર પણી પણ પતિ સ્વસ્થ અને જીવતો હતો ! રસસુંદરી દેવીએ બીજું જડયું અને બંગાળની ગૃહિણીઓને પોતાના ઉદાહરણને સામે રાખી અક્ષરજ્ઞાન આપવાનું શરૂ કર્યું. આવા અનેક પ્રસંગો ‘આમાર જીબોન’માંથી મળે છે.

બંગાળમાં રસસુંદરી દેવી પણી દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરની આત્મકથા બાવીસ વર્ષ બાદ ૧૮૮૮માં મળે છે. શ્રી રવીન્દ્રનાથના ભાઈ જ્યોતીન્દ્રનાથ, કે જેઓ પ્રખર ચિત્રકાર હતા, તેમણે ‘આમાર જીબોન’ પુસ્તક વિશે નોંધ્યું છે કે, ‘જ્યારે મેં આ પુસ્તક વાંચવાનું

શરૂ કર્યું ત્યારે નક્કી કર્યું કે કોઈક અજાણી વરીલ બંગાળી સ્વી દ્વારા લિખિત આ જીવનકથામાં જ્યાં મહાવપૂર્વ લાગશે તે વાક્યને હું પેનથી અન્ડરલાઈન કરીશ. પરંતુ પુસ્તક વાંચતાં લાગે છે કે, બધાં જ વાક્યોને અન્ડરલાઈન કરવાં પડશે !' આમ સ્વપ્રયત્ને શિક્ષિત થયેલ રસસુંદરી દેવીની આત્મકથા સ્વી-સાહિત્યને વખોડતા વિવેચકોને સજજૃ જવાબ આપે છે કે, સ્વી પણ ઉત્તમ કક્ષાનું સાહિત્ય સર્જ શકે છે, માત્ર તે પ્રત્યેની વિશિષ્ટ સંવેદના હોવી જરૂરી છે.

અંતે હું એટલું કહીશ કે આ પ્રકારની સંવેદના નારીવાદી સાહિત્ય-વિવેચન દ્વારા ઊભી કરી શકાઈ છે અને થઈ રહી છે તે આનંદની વાત છે. વૈશ્વિક સમયમાં નારીવાદને પણ એક દાખિલી જોવાને બદલે વિવિધ પરિપ્રેક્ષયમાં મૂલવવામાં આવે અને તે પ્રકારે સાહિત્યવિવેચના થાય તે અત્યંત જરૂરી છે. આવા સેમિનાર કે પરિસંવાદો કે પ્રાકૃતિક રીતે ભિન્ન બે અસ્તિત્વો વચ્ચે સંવાદ યોજ વૈશ્વિક સમાજ અને સાહિત્યને વિકાસ તરફ દોરી જાય છે તે પ્રશંસનીય છે.

(શ્રી આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા તથા યુ.જ.સી.ના સંયુક્ત ઉપકમે યોજાયેલ સેમિનારમાં તા. ૨૮-૧૧-૨૦૦૮ના રોજ આપેલ વક્તવ્ય.)

સંદર્ભ :

1. Murasaki, Lady. *The Tale of Genji*. Trasns. Royall Tyler. N. Y. : Penguin Putnam, 2001
2. Murcott, Susan. *First Budhdhist Women Songs and Stories from the Therigatha*. Berkeley : Parallax Press, 1991
3. Barnard, Mary Trans. *Sappho*. LA : Uni. of California Press, 1953
4. Binkley, Roberta. *Enheduanna : An Overview of her Writings*. Virginia : Virginia Tech Uni., 1998
5. Harish, Ranjana ed. *Shakti*. Ahmedabad : Gurjar Granthratna Karyalaya, 2003

સંવાદ-વિસંવાદ : આંતર ચેતનાનાં કાવ્યો

યોસેફ મેકવાન

[સંવાદ-વિસંવાદ (કાવ્યસંગ્રહ) : લે. ધીરુ પરીખ, પ્રકાશક : કૃતિ પ્રકાશન, બી/૧૨, માધ્યમ એપાર્ટમેન્ટ, વાસણા, અમદાવાદ-૭, મૃથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૭, કિંમત રૂ. ૧૦૦]

જગરાતી કવિતા-વિવેચન-સંપાદન કેત્રે જેમનું મહત્વનું યોગદાન રહ્યું છે, એવા, ‘કુમાર’-‘કવિલોક’ના તંગી-સંપાદક શ્રી ધીરુ પરીખ આપણા એક વિશિષ્ટ કવિ-સાહિત્યકાર તરીકે પોતાની આગવી ઓળખ ધરાવે છે. તેમણે ‘ઉઘાડ’, ‘આગિયા’, ‘અંજપચીસી’, ‘ઉડાન’, ‘શિખરે બેઠા છે સ્થિતપ્રણા’, ‘હરિ ચઢ્યા હડફેટે’, ‘સ્ટેશન અને ટ્રેન’ - જેવા સાતેક કાવ્યસંગ્રહો આચ્ચા છે. તેમાં છંદોબદ્ધ કાવ્યો, ગીતો, હાઈકુ, છાપ્યા વગેરે કાવ્યપ્રકારોમાં આધુનિક જીવનશૈલીને ઉજાગર કરતાં કાવ્યોની રસલદ્ધાણ છે. તેમાં વંગ-કટાક્ષ સાથે માનવજીવનમૂલ્યોને તાકતી મૌલિક રચનાઓની કલ્યાણસૂચિનો ઉઘાડ છે, સ્વખો અને જીવનની વાસ્તવિકતા વચ્ચે વેદના-વ્યથા અનુભવતા માનવની સંવેદનાનાં આ કાવ્યો છે. સતત કશી નવીન અભિવ્યક્તિને ઝંખતા આ કવિ તેમનો આઠમો કાવ્યસંગ્રહ ‘સંવાદ-વિસંવાદ’ લઈને આવે છે. તેમાં પણ તેઓ પોતાની વિશિષ્ટતા જાળવી રાખે છે. વિષય-વૈવિધ્ય સાથે તેમણે બોલચાલની સૌથી નજીકનો છંદ ‘વનવેલી’નો ખૂલીને ઉપયોગ કર્યો છે. આ છંદ ગઘની વધુ નજીક એવી પદ્ધરચના છે. આ છંદની વિશેષતા એ કે તેમાં ચરણ નથી હોતાં પણ પંક્તિઓ હોય છે. તેમાં ચતુરાક્ષર સંધિ હોય અને અનિયત સંઝ્યા-આવર્તન આવી શકે. પંક્તિને અંતે યતિ કે પ્રાસ જરૂરી ન હોય, તેથી પ્રવાહિતા અનુભવાય છે. વળી પંક્તિ નાની-મોટી હોય છે તેથી બોલચાલની ભાષાભંગી-વાક્યભંગી રચી શકાય છે. તેથી તે ગઘની જેમ વંચાય ને બોલાય. અલબત્ત તેમાં સરલ પણ શિથિલ તાલ હોય...

એટલે આ સંગ્રહનાં કાવ્યોના છંદની આટલી ચોખવટ પછી સુજ વાચક/ભાવક તેનો લુટ્ટ ઉડાવી શકશે. એટલે આમ કહેવાય કે કવિતામાં શબ્દ-છંદ – સાથે અને લય અને તાલનો સંવેદન-ગ્રૂપ્યો અવિરત લીલાખેલ રચાયા કરતો હોય છે. કવિતા એ સમયસાપેક્ષ હોય છે એ જ કવિનો અવાજ હોય છે. તેમાં કવિના સમયની-સમાજની-જીવનમૂલ્યોની ખરાઈનો ધબડાર હોય છે. આ વાત તેના હરેક કાવ્યસંગ્રહ પર નજર નાખતાં સમજાય છે. એક પ્રશિષ્ટ કવિ તરીકેની તેમની એક અલગ જ પહેચાન થયા વિના રહેતી નથી. આવા, સ્વભાવે પ્રેમાણ, નિખાલસ અને વિનાનું કવિ ‘સંવાદ-વિસંવાદ’

કાવ્યસંગ્રહ આપે છે તેના શીર્ષકમાં જ વર્તમાન જીવનના ધબકારના આજસાર આપી રહે છે. જ્યાં જીવન છે ત્યાં સંઘર્ષ છે, સંઘર્ષનો પ્રાણ જ વાદ-વિવાદ છે. વાદવિવાદમાંથી-વિસંવાદિતામાંથી સંવાદને રચવાની, મનોભાવોને સંમાર્જિત કરવાની દિશા હોય છે. એટલે કવિ વિશે કહેવાયું છે કે કવિ ‘યુગે યુગે નૌતમા’ હોય છે. પરંતુ આ કવિના સમગ્ર કાવ્યસંગ્રહો પર ઉડતી નજર નાખીશું તો સંગ્રહે - સંગ્રહે કંઈક નવું ‘નૌતમા’ અર્પણ કરવાની તેમની મંદ્રા પ્રગટ થયા વિના રહેતી નથી. એટલે અહીં ઉર્મિપ્રધાન કાવ્યો કરતાં વિચારપ્રધાન, વિનાપ્રધાન કાવ્યોનો ઉજાસ છે. અલંકારિતા કરતાં ભાષાની સાદગીના તાણા-વાણાના વણાટ છે એથી ઊપસતી ભાત - એટલે આ કાવ્યરચનાઓ.

આપણા ભધાનો અનુભવ છે કે આપણે જાણ્યે-અજાણ્યે, સમજથી કે આજસમજથી, દેખાઈખીથી કે અનુકરણથી - એવી અનેક પ્રયુક્તિઓથી સતત ખાંખાંપોળા કરી જેમને પામવા, જાણવા, સમજવા, અનુભવવા મથતા હોઈએ છીએ તે છે સત્ય ! મનમાં ચાલતી આ આખી ગડમથલ-પ્રક્રિયાનું કાય એટલે ‘સત્ય’ છે.

આ અનુભૂતિને આલેખતાં કવિ કહે છે -

તેજોમય આકાશમાં ઉડતાં પંખીનો પડછાયો

જમીન પર પડે છે :

તે પંખી તો નથી જ તે હું જાણ્યું હું.

પણ પડછાયો છે તો પંખી છે જ;

બસ, સત્ય તો છે એ જ.

સામાન્ય ઘટના હોય કે વિરાટ પ્રશ્નો હોય... માનવમનને તો તેમાં રહેલા સત્યને સમજવાનું, પામવાનું હોય છે એ પ્રક્રિયા પછી ?

એ સત્યની પ્રતીતિ કવિએ ‘પ્રતિબિંબ’ અને ‘પ્રતિધોષ’નાં દશ્ય-શ્રાવ્ય કલ્પનોથી કરાવી છે. એ દ્વારા સત્યના અમૂર્ત સ્વરૂપને ચિત્રિત-ધ્વનિત કર્યું છે. ભાવક તરીકે અસમંજસતા અનુભવાય પણ ambiguity - પણ કાવ્યનો એક ગુણ છે. જે કાવ્યને પોષક હોય એવી સંદિગ્ધતા ભાવકચિત્તને આહૂલાકતાથી ભરી દે છે. એટલે કાવ્યાન્તે કહે છે -

જે કેં નથી તે દારા જ

કંઈ છે તેની પ્રતીતિ થાય છે જ,

બસ, સત્ય તો છે એ જ.

આવું સત્ય ખબરેય ન પડે એમ આપણામાં સૂક્ષ્મ રીતે વણાઈ ગયું છે. એની વાત ‘વારંવાર’ કાવ્યમાં તાગવું, માગવું, ભાગવું, જાગવું કિયાપદો સાથે ‘આગવું’ વિશેષજાથી નિરૂપી છે. માનવની જે સતતની પરિસ્થિતિ છે તેમાં જાત સાથેની પ્રતારણા થઈ જાય છે. એ નબળાઈનું ભાવચિત્ર એનો એકરાર કરતાં કહે છે -

ક્યારેય કશું પણ મારે નથી તાગવું

એમ વારંવાર કલા પણી પણ

મેં કંયાં કશું તાગવું નથી ?

મનમાં એકરારનો પ્રતિધોષ પડે... ‘તાગવું જ છે તો’... એ જ રીતે દરેક સ્ટાન્ડાના

અંતે મુકાયેલો કે પુછાયેલો પ્રશ્ન કમાનુસાર પ્રતિધોષ પાડે છે... ‘મેં ક્યાં કશુંય માગ્યું નથી?’ ‘માગ્યું જ છે તો...’ ‘કદીય ભાગ્યા વગર રહ્યા છીએ?’... ‘ભાગ્યા જ છીએ તો...’ - ને એમ કવિ આમ જ આયખું વીતું એની અંતે વાત કરતાં ચોખવટ કરી જ દે છે :

‘અત્યાર સુધીનું આપણું આયખું
આપણો તો રાખ્યું છે સાવ આગામું !’

કિયાપદોથી વાક્યો સમજાય પણ અહીં તો કવિએ કિયાપદોથી જિવાય છે કેવું એ પ્રગટ કર્યું છે ને વિશેષણો તો શબ્દ ઓઠે - અહીં તો વિશેષણો શબ્દભાવને જગાડ્યો છે !

આખા સંગ્રહનો આસ્વાદ લેતાં સમજાય છે કે કવિએ જીવનવાસ્તવિકતાઓ ચિંતન-મનનના કેનવાસ પર રેખાંકિત કરી છે. તેની ભાવાનુભૂતિને સાદ્શય કરવી એ કવિને માટે સહજ છે. કવિએ જેના પરથી સંગ્રહનું નામાભિધાન કર્યું છે તે ‘સંવાદ-વિસંવાદ’ કાવ્ય જુઓ...

લાકડાને ઊધાઈ લાગે છે
ને લોખંડને લાગે છે કાટ -
આમ કોઈએ કહ્યું ત્યારે મેં પૂછ્યું :
તો પછી સોનાને ન તો ઊધાઈ લાગે છે
ન તો લાગે છે કાટ, તેનું શું ?

અહીં જાત સાથેનો - આંતરિક સંવાદ સધાયો છે. જીવન તો જેમ જિવાય છે તેમ જ જિવાય છે. તર્કછલ કે તર્કબલની કોઈને કંઈ પડી નથી. જે પરિસ્થિતિ આવી પડે કે આવી ચેતે તેની સાથે મન સમાધાન ગોઠવી જ લે છે. એટલે જ સંભળાય છે ‘ઈશરેરણા’, ‘હશે ત્યારે આવું નસીબ’, ‘આ બધું પુષ્યને પ્રતાપે’ વગેરે જેવી ઉક્તિઓ. અંતે કવિ સરળતાથી હંગિત કરે છે :

વિસંવાદ થાય તો તે ન ધરવા માટે કાને.

આજ મનોભાવને કવિ ‘સ્થિતિનો કસ’ (પૃ. ૪૭) કાવ્યમાં પ્રભાવક રીતે મૂકી આપે છે. કહેવાય છે કે ‘બિગ બેન્ગ’ની પ્રક્રિયાથી આ જગત અસ્તિત્વમાં આવ્યું. જગતના અસ્તિત્વની વાત હજુ ક્યાં સમજાઈ છે? એના વિશે કેટલા અભિપ્રાયો, મતો, ધારણાઓ વગેરેની ચર્ચાઓમાં વીતી ગઈ જિંદગીની જિંદગીઓ ! અને જાણે ‘બિગ બેન્ગ’ની સમજ સર્વને હોય એમ એની કાગારોળ મચાવે છે. જગતના અસ્તિત્વનો વિલોપ તો તેના સર્જકને જ ખબર હોય પણ આ વિજ્ઞાનીઓ તેની ભાળ મેળવવા પાછળ પડ્યા છે કવિ એ બધાથી ઉબાઈ જઈ વિધાન કરે છે :

‘અમારે મન સ્થિતિમાં રહેવું એમાં જ સધળો કસ છે.’

જીવનમાં જ્યાં જે પરિસ્થિતિ રચાઈ છે તેનો કસ કાઢી રસપૂર્વક જીવી જવું. આનંદથી સ્વીકારી જવાનું. આ પણ લાચારી, હતાશાને પરાસ્ત કરવાનો જ માર્ગ છે. શાયર મરીઝનો એક શેર છે :

જિંદગીને જીવવાની ફિલસ્ફોઝી સમજી લીધી,
જે ખુશી આવી જીવનમાં આખરી સમજ લીધી.

કવિચિત્તમાં આ મનોભાવ સતત જાણે ધૂટાતો રહે છે. ‘શીખી લીધું’ (પૃ. ૩૪) કાવ્ય તેની સાહેદી પૂરે છે.

શીખવું એ પ્રાણીમાત્રાની પ્રકૃતિ છે. એમાં જેટલું શીખીએ તેટલું ઓછું. આપણી ચોમેર નવું નવું કેટલું પામવાનું, જાણવાનું, તાગવાનું છે એમાંથી જ જીવનધ્યેય મળી રહે. કવિ સૂત્રાત્મક પંક્તિમાં કહે છે :

‘એક વાત શીખીશ તો શીખ્યું બધું એણે નહીં જાય’

કઈ વાત ? એવો પ્રશ્ન થાય. ન થાય તો થાયો જોઈએ. પણ તરત જ કવિ ઉદ્ઘાગે છે :

‘વેદનાને વધાવતાં શીખ, પછી બાકી કશ્યું નહીં રહે.’

કવિએ ઈંગ્રિત કરેલો આ હકારાત્મક દાખિકોણ જ જીવવા માટેનું મોટામાં મોહું આશાસન બની રહે છે. વેદનાઓ અનેક રૂપે આપણાને ધેરી રહે છે. તેની રાવ કરવાને બદલે તેનો સ્વીકાર, તે પ્રત્યેનું હકારાત્મક વલણ જ સુંદર ભાવિનું અંધાશ હોય તો ?

આપણે જાણીએ છીએ કે વેદના ઉદ્ઘેગ પ્રગતાવે છે. એટલે કવિ પ્રશ્ન કરે છે : ‘શાનો ઉદ્ઘેગ ?’ (પૃ. ૩૬). મનુષ્યજ્ઞત આ ઉદ્ઘેગથી પીડાય છે. તે અભિશાપરૂપ છે. પણ કવિ અહીં તે અભિશાપને વરદાન રૂપે નિરૂપે છે. તેને માટે કહે છે :

સુશીંત અને આનંદ કેંઅમાપ !

આ દ્વારા કવિ જીવન જીવવાની દિશાનું માર્મિક સૂચન કરે છે. આખી વાત દણ્ણાંત અલંકારથી સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે :

આકાશને દુંધુંનું આ વાદળ વિલાય
ફૂટવા મથતાં બીજુંકુરે ધરતી થીરાય
જંજા સામે જૂકી જૂકી ડાળી પાઢી
ઉભી રહે ટંકાર.

શિખરેથી પછડાતા જરણાની
મેદાને શી હળવી લટાર !

જીવનની વિષમ પરિસ્થિતિનું રૂપકાત્મક પ્રાકૃતિક એવું ચિત્ર કવિ આકારે છે. ગમે તે પરિસ્થિતિ હોય જીવન અટકતું નથી. એ એના લય-તાલ જાળવી રાખી પ્રગત થાય છે જ; જેમ આકાશને દુંધુંનું વાદળ વિલાય ને આકાશનાં દર્શન થાય; ધરતીના કઠિન પડને ભેટીને બીજુંકુર પ્રગતે; વૃક્ષની ડાળીઓ જંજાની ટક્કર જીલી ટંકાર ઉભી રહે... અને ઊંચા શિખરેથી પછડાતું જરણું મેદાને મોકળાશથી લટાર મારે...

આ બધાના અર્ક રૂપે કવિ તારવે છે કે - બધા ઉદ્ઘેગને ચીરીને જો ‘ચિત્ત હળું હળું હસે’ - તો ? તો અભિશાપ પોતે જ પોતાનું કાળું મુખ લઈ હાર સ્વીકારી ક્યાંય ચાલ્યો જાય !

અભિશાપ મ્લાન મુખે ખસી જતો માની લઈ હાર ! (પૃ. ૩૬)

અલંકારોના ભાવવ્યત્યનાં આવાં લાક્ષણિક ઉદાહરણો સંગ્રહમાંથી નજરે ચઢ્યા વિના રહેતાં નથી.

કવિચિત્ત સત્ય અને તથને અનેક કાવ્યોમાં પ્રકારાન્તરે ઘૂંટચા કરે છે.

‘ભાગે ભ્રમ’ કાવ્યમાં વિભિન્ન ફૂલોની વાત કરે છે. તેમની સુગંધ પણ પાછી ભિન્ન ! ભલે ફૂલોના લિંગ અલગ અલગ હોય પણ અંતે તો એ ‘ફૂલ’ જ છે ને ! નરસિંહ મહેતાની પેલી પંક્તિ :

ઘાટ ઘડિયા પછી નામરૂપ જૂજવાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે !

-ના તાત્વજ્ઞાનનું આધુનિક રૂપ કવિએ આમ નિરૂપ્યું છે -

વ્યાકરણમાં લિંગ ભલેને ભિન્ન હોય

અને સુગંધ પણ ભલેને ભિન્ન હોય

પણ આખરે તો પુષ્પ એ પુષ્પ જ છે ! (પૃ. ૩૭)

આ ભાવ ‘પરખ’ કાવ્યમાં ભિન્ન રીતે ઘૂંટાઈને આલેખાયો છે. સાંભળો...

‘ચહેરાઓ ભલે ભિન્ન ભિન્ન રહ્યા

પણ તેને ધારણ કરનારને

કહીએ છીએ કેવળ વૃક્ષ.

જેમ અનેક ચહેરાઓથી ઊભરાતા

આ જટિલ જગતમાં

કહીએ છીએ તો વિવિધ ચહેરાધારીઓને

કેવળ મનુષ્ય જ, પછી તે હોય રુક્ષ કે અરુક્ષ.

આ સમજુને, પામીને જીવનને આનંદથી, હરખથી જવી જવાની વાત કરતાં કહે છે, પણ ‘પૂર્ણાગના’ કાવ્યમાં એક શરત મૂકે છે. તે પાળીને જીવતાં આવકે તો ધન્ય ધન્ય શી છે શરત ? કવિએ મહાભારતના અર્જુનના ‘મત્સ્યવેધ’ના મિથનો સ-રસ ઉપયોગ કર્યો છે. જળમાં પડતા મત્સ્યના પ્રતિબિંબને જોઈ ઉપર સંભની ટોચ પર રહેલ મત્સ્યની આંખ વીંધવાની. ધણું કપુરું... કઠિન આ તો ! છાતાં અર્જુન તે પાર પાડે છે. કવિ કહે છે :

સવળાને સહુ કોઈ વીંધી જાણો

અવળાને વીંધે તેની

સંસારમાં સહુ કોઈ ધન્યતા પ્રમાણો. (પૃ. ૩૦)

આમ આ સંગ્રહમાં હકારાત્મક દિણ્ણોણ દર્શાવતી રચનાઓ પણ વાચક/ભાવકને સ્પર્શ્યો વિના રહેશે નહીં. જેમ કે ‘વેરવિભેર’ (પૃ. ૨૮) કાવ્યમાં ધરની અંદરનો માહોલ જ વેરવિભેર દેખાય છે... પણ ચોમેર નજર નાખીશું તો મકાનો... શેરીઓ કેવા વેરવિભેર વિસ્તર્યા છે ! ઉપર તારલા પણ વેરવિભેર છે તોય કહેવાય ગગન ! એ જ રીતે મનને જુઓ. અંદરથી કેટકેટલું ભિન્ન-ભિન્ન રીતે વેરવિભેર છે.

પણ અંતે કવિ કહે છે :

આમ વેરવિભેરનેય હોય છે
પરોવનો કોઈ એકતાનો તાર.
લાદે જો અને જ્યારે આ સત્ય
તો જીવનનો કદીય લાગે નહીં ભાર.

આ બધાં કાવ્યોમાં જીવનને જોવાનો, પામવાનો, માણવાનો ચોક્કસ એક નજરિયો અનુભવાય છે. સમજોને કવિની અનુભૂતિનો જાણે નિચોડ છે અહીં કેટલાંક તરોતાજાં કલ્પનો જે-તે કાવ્યના ભાવને ઉજાગર કરે છે. જેમકે;

વિકલ્પોનો કરોળિયો મનમાં જાણું બાંધે છે. (પૃ. ૬)

*

આ બધો વ્યાપાર આંખની સીમાનો... (પૃ. ૮)

*

રાનીના અંધારને ઉલેચવા મથે તારા
ઝુંડના ઝુંડ તારાઓ
તો તો ઉલેચાતો નથી અંધકાર ? (પૃ. ૧૫)

*

પછી ચિત્તભોગે નવી ધાસપત્રી ફરફરી રહી. (પૃ. ૨૨)

*

મહાનગરની સીધી સપાટ સડક :
કંજ ચડાવેલું કાપડ કડક !

*

આમ, આ કાવ્યસંગ્રહમાં ચિંતન-મંથન મોકલાશો ઊઘર્ણું છે. તાર્કિક અને વૈજ્ઞાનિક દિષ્ટિકોણથી કવિએ જીવનની વાસ્તવિકતાને આલોખી છે. એટલે જ તેમણે 'ગ્રહણ' કાવ્યાન્તે કહ્યું છે -

ગ્રહણ જેવું ગ્રહણ પણ
આખરે તો ગ્રહણમુક્ત બને છે
ત્યારે સમજાય છે કે ગ્રહવું અને છોડવું તે
જીવનનું સત્ય નથી જેવુંતેવું !

જીવન સાથે સંવાદ-વિસંવાદ સાધતાં આ કાવ્યો ગુજરાતી કવિતાની મુખ્યધારાની કાવ્યગતિમાં નવીન ભાત પાડે છે.

*

ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન : અવિસ્મરણીય યાત્રા

પના ત્રિવેદી

જ ગતમાં રચાતું કેટલુંક સ્મરણીય સાહિત્ય જાણે આપી જાય છે સમયની પેલે પાર અને આ પાર વચ્ચે એક શાશ્વત ધબક. સદ્ગ્રામ્યે કે હુભાંયે પણ જગતના ઈતિહાસમાં કેટલીક ઘટનાઓ માત્ર ઈતિહાસ રહેવા નથી સર્જાતી. ઈતિહાસનું ચક અવિરત ફર્યા કરે છે અને એ ચક વચ્ચે ભાવ-અભાવની અનુભૂતિ તો રહે છે છે ઠેરની ઠેર. બસ, તેનાં નામ અને ચહેરા બદલાતાં રહે છે. ભારત-વિભાજન આવી જ એક કરુણાતિકા હતી. શું અંગ્રેજ કે શું પંજાબી, શું ઉર્ડૂ કે હિન્દી... અનેક ભારતીય ભાષાઓમાં આ કરુણતા પર લખાયું છે. પંજાબીમાં નાનકસિંહની ‘અગ કે બેદ’ (અનિબેલ), અમૃતા પ્રીતમની ‘પિંજર’, બંગાળીમાં નાબેંદુ ઘોખની ‘ફિંચર્સ લેન’, જ્યોતિ રોય દેવીની ‘એ પાર ગંગા ઓ પાર ગંગા’, ગોબિંદ માલ્હીની સિંધી ભાષામાં લખાયેલી ‘અશ્રૂ’ અને ‘મન જો મિલુ’, ઉર્ડૂમાં ખદીજ મસ્તુરની ‘આંગન’, અખૂલલા હુસૈનની ‘ઉદાસ નસ્લે’, ઈન્તજાર હુસૈનની ‘બસ્તી’, કુર્તુલેન હેઠરની ‘આગ કા દરિયા’, હિન્દીમાં યશપાલની ‘જુઠા સચ’, રાહી માસુમ રજાની ‘આધા ગાંવ’, ભીષ્મ સહાનીની ‘તમસ’, મંજુર એહતેશામની ‘સુખા બરગદ’, અંગ્રેજીમાં બાપસી સિંધવાની ‘કેંકિંગ ઇન્દ્રિયા’, મુકુલ કેસવનની ‘લુંકિંગ શ્વુ ગ્લાસ’ , શિવ કે. કુમારની ‘અ રિવર વિથ શ્રી બેન્ક્સ’ અને આ જ શ્રોઙીમાં મૂકી શકાય ખુશવંતસિંહની ચિરસ્મરણીય નવલકથા ‘ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન’. જે મૂળ અંગ્રેજ ભાષામાં લખાઈ ઈ.સ. ૧૮૫૮માં બાદમાં બરાબર પચાસ વર્ષ પૂર્ણ થયા બાદ નવી આવૃત્તિ સાથે અને ‘લાઈફ’ની ફોટોગ્રાફર માગરિટ બ્લાઇટે બેંગેલી સાઠેક જેટલી છબીઓ સાથે આ નવલકથા પુનઃ પ્રકાશિત થાય છે. અનેક ભારતીય અને વિદેશી ભાષામાં આ કુતિનો અનુવાદ થયો છે. જેમાં એક સુષુદ ઉમેરો જ્ય મકવાણાએ કર્યો છે.

પદ્મભૂષણ તથા પદ્મવિભૂષણ સન્માનથી સન્માનિત થયેલ એક પ્રાણ્યાત પત્રકાર, નવલકથાકાર, ઈતિહાસકાર અને પ્રસિદ્ધ કોલમનિસ્ટ એવા ખુશવંતસિંહના હાથે ‘હિન્દી ઓફ સિખસ’ના દાઢાર બે ભાગ માપાન થયા છે. આ જ કલમે ‘દેલ્હી’, ‘ધ કંપની ઓફ વુમન’, ‘આઈ શેલ નોટ હિયર ધ નાઈટિંગલ’ અને ‘ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન’ જેવી નવલકથાઓ આપી છે. એક સમયના ‘હિન્દુસ્તાન ટાઈમ્સ’ના તથા અંગ્રેજી ‘ઈલસ્ટ્રેટેડ વિકલી ઓફ ઇન્ડિયા’ના સંપાદક રહી ચૂકેલા એવા આ સર્જકે કમનસીબીએ ભારત-વિભાજન જોયું અને અનુભવ્યું છે એટલે એક દસ્તાવેજ રૂપે તેમના હાથે લખાયેલી ‘ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન’ જેવી નવલકથા સંભવત: આટલી બળવતર બની શકી હશે. આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ પર ભૂમિકા રૂપે લખતાં તેમણે નોંધ્યું છે: ‘હસતે હસતે ખાનદાન વિભાજિત હો કર રહ ગયે ઔર પુરાને દોસ્ત હમેશા કે લિયે બિછડ ગયે. અબ હમેં એક દૂસરે સે મિલને કે લિયે પાસપોર્ટ, વિઝા ઔર પુલિસથાને કી રિપોર્ટ કી દરકાર હૈ...’ કોઈ પણ ઈતિહાસ

અથવા ઐતિહાસિક સત્યસભર કૃતિ આખરે શું સૂચ્યવે છે ? જેનો જવાબ આ સર્જક નવી આવૃત્તિમાં આપે છે : ‘૧૮૪૭ કે વિભાજન સે અગર કોઈ સબક મિલતા હૈ તો સિર્જ હીતના કિ ભવિષ્ય મેં ઐસા કબી નહીં હોના ચાહિયે ઔર યહ ઘ્વાહિશ ઈસી સ્થિતિ મેં પૂરી હો સકતી હૈ જબ હમ ઉપમહાક્ષીપ કી વિભિન્ન નસ્લો ઔર ધર્મવાસિયોં કો એક દૂસરે કે કરીબ લાને કી કોશિશ કરે...’ કદાચ એટલે જ આ નવલકથાના આરંભે જ તેમને આ કૃતિ અર્પણ કરી છે - ‘જેમનો અકાળે અંત આવ્યો હતો એની યાદમાં... ભવિષ્યની પેઢી માટેના પાઠ.’ તેઓ જેઓ કોઈ પણ દોષ વિના અકાળે મૃત્યુ પામ્યા અને માનવીય ગરિમાને લાજ્જિત કરનારી આ શરમજનક ઘટનાથી બોધ લઈ ભવિષ્યને સુરક્ષિત કરી શકે તેવી પેઢી માટે. ઈતિહાસનું લક્ષ્ય શું છે ? ઈતિહાસ યાદ રાખવા માટે હોય છે કારણ કે આપણે તેનાં માઠાં પરિણામોથી બચી શકીએ. હિજરત-લૂટ-કલેઆમ-બળાત્કાર જેવા શર્ધોની ભયાવહતાની પુનઃ અનુભૂતિ ન કરવી પડે.

અહીં વાત ભારત-પાકિસ્તાનની સરહદ ઉપર આવેલા પંજાબના એક ગામ મનોમાજરાની છે. આ ગામમાં હિંદુ અને મુલમાન બંને કોમ હળીમળીને રહે છે. મનોમાજરાની ખુશનુમા સવારની વિગતો, હિંદુ-શીખ અને મુસલમાનોની સફ્રભાવનાની વાતો, સ્વી-પુરુષો અને બાળકોની હિન્દુપણ પછી કહેવાય છે : ‘મનોમાજરા વર્ષોથી આવું હતું. પણ ૧૮૪૭ના ઉનાણા સુધી જ.’ પ્રણયકથાની પૃષ્ઠભૂષે ભારત વિભાજનની ઘટના કઈ રીતે વિનાશ સર્જ છે તેનું હંદ્યારાવક નિરૂપણ ધ્યાનાર્દ છે. એક તરફ આરામગૃહમાં આરામ ફરમાવતા અવિકારીઓનો દુનિયા છે જેઓ છોકરીઓને ભોગવતા, મોજ લૂટતા, કંદર ઝનૂનથી કામ લેનારા અવિકારીઓ છે તો બીજી તરફ છે પુલ નજીક જતી-આવતી હિંદુથી લાહોર જતી સ્લો પેસેન્જર ટ્રેનને કૌતુકથી નિહાળતા રહેતા, અલકમલકની વાતોમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા મનોમાજરા ગામના નિર્દેખ લોકોની દુનિયા જેમને હિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાનની વાત ‘માથાકૂટ’ લાગે છે. નાના ગામમાં રહેતા આ લોકો બહારની ખબરોથી બેખબર છે. તેમને મન તો અંગેજો આ દેશ છોડીને જતા રહ્યા તેનું પણ દુઃખ છે કારણ કે કોઈ આજાઈનો અર્થ સુધ્યાં નહોતા જાણતા. ગામમાં આવેલા ભણેલા ઈકબાલને સીધો સવાલ કરતાં પૂછે છે : ‘બાબુજી, એ તો કહો કે અંગેજો કેમ હિંદુસ્તાન છોડી ચાચ્યા ગયા ?’ વિદેશી ભણતર થકી આદર્શવાદી બનીને મનોમાજરા આવેલો ઈકબાલ આશ્રય અનુભવે છે : ‘તમે લોકો આજાદ થવા કેમ નથી માંગતા ?’ ત્યારે જ જવાબ મળે છે : ‘આજાઈ ! હા, એમાં ચોક્કસ કોઈ સારી વાત હશે, પણ એનાથી અમારે શું ? તમારા જેવા ભણેલાગણેલા લોકોને અંગેજોની નોકરી મળી જશે, પણ અમે તો ત્યાંના ત્યાં જ ને ! અમને શું વધારે જમીન મળશે ? વધારે ભેસો મળશે ?... આજાઈ તો ભણેલાગણેલા લોકો માટે છે, જેઓ એના માટે લડ્યા. અમે તો પહેલાં અંગેજોના ગુલામ હતા, હવે ભણેલાગણેલા હિંદુસ્તાનીઓ કે પાકિસ્તાનીઓના હોઈશું.’ (પૃ. ૬૩).

પહેલી દિન્દિએ આ ગામની બે કથાઓ જાણો કે સમાંતરે ચાલે છે. પહેલી કથામાં

ધ્યાની અને શાહુકારના ખૂનની એક ઘટના છે, જેને રૂપ આપનાર હકીકતે તો મહ્લી અને તેના સાથીદારો છે. લાલાનું ખૂન કરી ઘર લુંટી લેવામું છે અને આરોપ લગાડાયો છે માથાભારે ‘આખલો’ ગજાતા જગતસિંહ ઉર્જે જગ્ગા પર. તે આ ધ્યામાં અને ખૂનમાં સામેલ નથી થયો બલકે તે તો મુસલમાન છોકરી નૂરા સાથે પ્રેમમાં ગળાડુબ છે. પણ અકળાયેલો મહ્લી અને તેના સાથીદારો જતી વેળાએ જગતસિંહના ઘરના આંગણામાં બંગડીઓનું એક પેકેટ ફેંકે છે. બેશક, છ ફૂટ અને ચાર હંચની ઊંચાઈ ધરાવનારો જગ્ગો ફાંસી પામેલા આલમસિહનો દીકરો હતો; તેના બાપા અને દાદા બંનેના નામ ડાકુનાં નામોમાં સામેલ હતાં પણ તેઓએ પોતાની એ જ ધાકથી ગામનું રક્ષણ પણ કર્યું હતું. શાહુકારના ખૂનની ઘટનાથી બેખબર જગ્ગો મુસ્લિમ એવા અંધ વણકરની દીકીરી નૂરા સાથે અંતરંગ ક્ષણો વિતાવી રહ્યો છે. આ જ દિવસોમાં ગામના એક અજાણ્યા યુવકનું આગમન થાય છે. જે પોતાની ઓળખાજા સામાજિક કાર્યકર તરીકેની આપે છે. પોતાનું નામ ઈકબાલ કહે છે. ગામના મીતસિંહ અને ઈકબાલની વાતચીતમાંથી ગામના શાંતિભર્ય વાતાવરણનો પરિચય મળતો રહે છે : ‘દરેકને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ છે. અહીં બગલમાં જ મુસ્લિમોની મસ્જિદ છે. હું જ્યારે ગુરુ ગ્રંથસાહેબનું પઠન કરી રહ્યો હોઉં ત્યારે ચાચા ઈમામબક્ષ અઝાન દેતા હોય.’ (પૃ. ૫૧). બીજુ તરફ કોઈનાય લોહીમાં ગુનાખોરી ન હોય. કોઈ કાંઈ જન્મથી જ ગુનેગાર ન હોઈ શકે... જો ફાંસી અને જેલનો ડર કોઈને ચોરી કે ખૂન કરતાં રોકી શકતો હોત. તો-તો દુનિયામાં ગુના જ ન થાત...’ (પૃ. ૫૭). જેવી ઈકબાલની વાણીમાં ક્યાંક ગાંધીવાણીનો પડ્ઘો લિવાય છે. લાલાના ખૂનના આરોપમાં નિર્દ્દિષ્ટ જગતસિહને પકડવામાં આવે છે તેની મા રોકળ કરતી પુરાવા રૂપે બંગડીઓનું પેકેટ બતાવે છે. જે વાત પોતે પુત્રથી છાની રાખી હતી. જગતસિહની ધરપકડ કરવામાં આવે છે. રસ્તામાં સામજિક કાર્યકર એવા ઈકબાલને પણ શકના આધારે પકડવામાં આવે છે. આ નવો કેદી કૌતુક જગાડે છે. ઈકબાલ કહે છે : ‘મને અહીં ખેડૂતોને સંગઠિત કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યો છે... હા, અંગ્રેજો ચાલ્યા ગયા છે, પણ તવંગર ભારતીયો એમની જગ્યાએ આવી ગયા છે. તને અને તારા ગામવાસીઓને આજાદીથી હાંસલ શું થયું ? વધારે અન્ન મળ્યું કે કપડાં ? હું તો આજેય બેડીઓમાં બંધાયેલો છે જેમાં તને અંગ્રેજોએ બાંધ્યો હતો. આપણે સાથે મળીને ઊઠવાનું છે. આપણે કંઈ ગુમાવવાનું નથી, માત્ર આ હાથકીઓ સિવાય.’ (પૃ. ૭૬)

સમગ્ર નવલકથામાંથી અંગ્રેજો, ગામલોકો કે હિંસાની વિગતો ચરિત્રોના સંવાદોથી ધીમે ધીમે ઉધારતી રહે છે. ઈકબાલ અને જગતસિહને લઈ જતો ભોલો ટાંગાવાળો પણ ભીતર ફફડાટ અનુભવે છે. તેને બરાબર ખબર છે કે જ્યારે ટોળું હુમલો કરે છે ત્યારે એ જોતું નથી કે તમે કોણ છો. હિંદુ હોય કે મુસ્લિમ, બસ, પતાવી જ દે છે. જગતસિહ પાસે ગુનો કબૂલ કરાવવા અમાનવીય અત્યાચાર આચરવામાં આવે છે. યાતનાનું કુરૂપ કેવું છે, તેની ચરમસીમા કેવી છે ? લેખક લખે છે : ‘યાતના આપવાની રીત અલગ અલગ માણસો માટે અલગ અપનાવવી પડતી. કોઈ ભૂખ જ સહન નહોતા કરી શકતા, કે ઈકબાલ જેવા લોકોને માટે એટલું જ પૂરતું હતું કે તેમને પોલીસવાળાઓની સામે જ

હગવાનું કહેવામાં આવે. કેટલાકના મોં પર ચાસણી લગાડીને તેના પર મધમાખી છોડી મૂકો ને તેમના હાથ પાછળ બાંધી દો એટલે પૂરું...’ (પૃ. ૮૧)

નવલકથાના મધ્યભાગથી એક રસમદુલાંક આવે છે અને તે છે સાટેભર મહિનાનું આગમન. માલગાડીનું આવવું પણ અચાનક બંધ થઈ જાય છે. શીખ સૈનિકોનું યુનિટ આવી જાય છે. સ્ટેશન પાસે જ તંબુ તણાય છે. પેટ્રોલિંગ શરૂ થાય છે અને એક સવારે પાડિસ્તાનથી મનોમાજરા રેલવેસ્ટેશન એક ટ્રેન આવે છે. ગામલોકોની તો ધારણા હતી કે તેમાં સરકારી ખજાનો હશે અથવા હથિયાર હશે. પણ ત્યાં તો બધી અટકળોનો અંત આવે છે જ્યારે એક પોલીસવાળો ગામના લોકો પાસે હોય તેટલું કેરોસીન અને લાકડાં માંગે છે. લાકડાં અને કેરોસીન ભરેલી ટ્રક સ્ટેશન તરફ રવાના થાય છે. માંસની તીખી ગંધ આખા ગામમાં ફરી વળે છે. અહીં એક વાક્ય મુકાયું છે જે ઘટનારા હિંસાના તાંડવોનો સંકેત આપે છે : ‘મનોમાજરાના ઈતિહાસમાં એ પ્રથમ વખત થયું કે એ દિવસે ખુદાના ઈકબાલને બુલંદ કરતી ઈમામબક્ષની અગ્રાનો અવાજ આકાશમાં ન ગુંજ્યો હોય.’ (પૃ. ૧૧૭). એ ટ્રેન કેવી હતી ? પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના મૃતદેહોને ઘસડી ઘસડી રેલગાડીમાંથી બહાર કઢાયા હતા. જાણે માણસોની લાશો નહીં, ગોદાં કે ખોખાં ઊતરતાં હોય ! હુકમયંદની આ કાળી ઘટાની સ્મૃતિમાંથી ભાવકને હિંસાનો ચિત્તાર મળતો રહે છે : ‘એક લાશે પોતાના હાથે પોતાનાં જ આંતરદાં પકડ્યાં હતાં. જાણે કહેતી ન હોય કે ‘જુઓ, હું શું લાયો છું ?’ એક ખૂઝામાં ઠગલો પડ્યો હતો - માત્ર સ્ત્રી અને બાળકોની જ લાશોનો ઠગલો. આંખો ભયથી ફાટી ગઈ હતી. મોં ખૂલ્ખાં હતાં અને મોતનો ચિત્કાર જાણે એમના ગળામાં જ અટકી ગયો હતો. કેટલાંકના દેહો પર તો ઘાવનાં નિશાનેય નહોતાં. ડબાના છેલ્લા ખૂણે પડેલી લાશો ભયાવહ આંખોથી બારીની બહાર જોતી હતી. જ્યાંથી ભાલા, બરછી અને ગોળીઓ તેમની તરફ વરસ્યાં હશે. સંડાસો પણ યુવાનોની લાશોથી ભરેલાં હતાં. તેઓ ભાગવા માટે અહીં છુપાઈ ગયાં હશે ! એમને એમ હશે કે અહીં તેઓ કઢાય બચ્યે જશે. ચારેય બાજુ સરી રહેલી લાશોની અને મળમૂત્રાની ઘૃણાસ્પદ ગંધ આવી રહી હતી.’ (પૃ. ૧૧૮)

વળી એક બીજો વળાંક ‘મોનસૂન’ની ઋતુથી. પ્રકૃતિવર્ષન પછી તરત વીજળીના કડાકથી તૂટી ગયેલી હુકમયંદની ઊંઘ થકી કશુંક અધારિત બનવાનો સંકેત આપે છે. નાનકડી બાળકીને સામે છે જેને ભોગવવા માટે હુકમયંદ પાસે લવાઈ છે. એક તરફ ક્ષણિક તેની ભીતર માનવીય સભાનતા જાગે છે કે પોતે આટલી નાનકડી છોકરી સાથે આંખું કઠી રીતે કરી શકે ? પોતાની છોકરી જો જીવતી હોત તો તે પણ આટલી જ હોત.. . તે છોકરી ચંદનનગરની હતી. જ્યાંથી બધા જ મુલમાન ચાલ્યા ગયા હતા. પણ તેના જેવા બીજા કેટલાય મુસલમાનો હજ્ય ત્યાં જ હતા. આ ‘તેના જેવાં’નો અર્થ આ સોળ-સત્તર વર્ષની છોકરી જે રીતે સમજાવે છે તે યુગો યુગોથી આપણા સંતો કહેતા રહ્યા છે. તે છોકરી તો કહે છે : ‘...આમેય ગાયક લોકોને વળી ધર્મ કેવો ? હિંદુ છીએ કે મુસલમાન... અમારા રહેવાથી તમે લોકો અમારા જેવા થઈ જશો ? તમારાં બાળકો

પેદા થવાનું બંધ થઈ જશે ?'

જ્યાં એક તરફ પાકિસ્તાનથી શરણાર્થી ઓનું આવવું શરૂ થઈ ગયું છે. મનોમાજરાના મુસલમાનો એમના માટે ગુરુદ્વારામાં ખાવાપીવાનું પહોંચાડી રહ્યો છે. પણ હુકમચંદને ચિંતા છે કે મનોમાજરામાં મારકાપ શરૂ થઈ જશે તો ? તે શરણાર્થી ઓને જાલંધર કેમ્પમાં મોકલી દેવા ઈચ્છે છે. ‘બુદ્ધિશાળી માઝસ વાયરાના વહેણ જોઈને તરે...’ના ખાલે હુકમચંદ તેની પોતાની બાજી ગોઈવે છે. મનોમાજરાના મુસલમાનો માટે ટ્રક મંગવાય છે. મલ્લી અને તેના સાથીદારોને પણ પકડવામાં આવે છે કેમ કે તે શીખ હતા. તેટલામારથી સથળો દોષ સુલતાન અને તેના સાથીદારો પર નાખી યોજનાબદ્ધ રીતે મલ્લી અને તેના લોકોને છાડી મુકાય છે. ભોગો હવાલદાર પૂછી બેસે છે કે સુલતાન તો આમેય મનોમાજરામાં ઘાડ પછી જ ગયો છે અને તે પાકિસ્તાન ગયો છે કે નહીં તે પણ ખબર નથી. સબ-ઇન્સ્પેક્ટરને તો સુલતાન મુસલમાન છે તે વાતનું જ મહત્વ છે. એટલું જ નહીં, સામાજિક કાર્યકર્તા ઈકબાલને કોઈક રીતે મુસલમાન સાબિત કરી દેવાય તો મનોમાજરાના લોકોને ભડકવવામાં વધારે સરળતા થઈ જાય. જે ઐક્ય છે તે તુટી જાય. લાલા હિંદુ હતો અને સુલતાન અને તેની ટોળી મુસલમાન. અને ઈકબાલ કંઈક શંકાસ્પદ રીતે મનોમાજરામાં આવ્યો છે તે પણ મુસલમાન છે. બસ, એટલું સાબિત થઈ જાય તો મનોમાજરામાંથી મુસલમાનોને આપોઆપ ખેડેટી દઈ શકાય. કોઈ એમ ન ઈચ્છે કે મુસલમાન મનોમાજરામાં રહે. આ ખડુંંત્ર સફળ થાય છે. અંબાલા, પતિયાલા અને કપૂરથલામાં શીખો દ્વારા મુસલમાનો પર કરાયેલ અત્યાચારની વાતો હવે ઉડી ઉડી ઘર કરી જાય છે. સીઓના બુરખાઓ ઉત્તરાવી એમને નગ્ન કરીને બજારમાં ફેરવવાની અને બળાત્કાર કરાયાની વાતો સાંભળે છે. માલ્ઝિદના પટાંગણમાં ભૂંડ મારીને ફેંકાયાની, કુરાનોની પ્રતો ફાટી નંખાયાની ઘટનાઓ સાંભળે છે. પહેલી જ વાર ‘પાકિસ્તાન’ના નામનો અર્થ સમજાય છે - એક એવી જગ્યાં જગ્યાં શીખો સાથે રહેવું ન પડે. બીજી તરફ શીખ છેલ્લા ગુરુનાં વચ્ચેનો યાદ કરે છે : મુસલમાનોનો ભરોસો ક્યારેય ન થાય. મુસલમાન ક્યારેય કોઈનો સગો ન થાય. બે ગુરુઓને મૃત્યુંડ આપ્યો હતો. બે બાળકોને મારી નાંખ્યાં હતાં. ગૌહત્યા કરી પવિત્ર ગુરુદ્વારાને અપવિત્ર કર્યું હતું. ગુરુંંથ સાહેબના ટુકડેટુકડા કર્યા હતા. તેમના જ કારણે સીઓ કૂવામાં કે આગમાં કૂદી પડી હતી. જે ન કૂદી શકી એમને નગ્ન કરી શેરીઓમાં ફેરવાઈ. બળાત્કાર ગુજરાયા હતા અને નિર્દ્ધાર લોકોને ફરીથી યાદ આવે છે મનોમાજરામાં પાકિસ્તાનથી આવેલી પેલી ટ્રેન.

એક તરફ ગામમાં પૂર આવે છે. એ પણ જાણો કે પ્રતીકાન્તક સ્તરે અનુભવાય છે. તણાઈ આવેલી લાશો પરથી હત્યાકંડની ખબર હવાની કેમ મસરે છે. એકમેક સાથે ચોટી ગયેલી લાશો, ફૂલી ગયેલી લાશો, ભયથી ફાટી ગયેલી આંખો, લાશો ચૂંથતા ગીધો અને સમડીઓ, નદીમાં લાકડાંની લેમ તણાતી અગણિત લાશો... સ્તન કપાયેલી સીઓની લાશો, પેટ ચીરી નંખાયેલી સીઓની લાશો... સતલજ નદી પર વહેતી બસ લાશો જ લાશો. જગ્યાં આરંભથી જ સબઈન્સ્પેક્ટરની મનસા મુસલમાનોને ભગાડવાની

હતી. એટલે જ તો તેઘુટી સાહેબ હુકમચંદનું મન જાણવા કર્યું પણ હતું : ‘આશા રાખું છું કે લાશો ભરેલી ટ્રેન મનોમાજરામાંથી પસાર થાય. જો એવું થયું તો વળતો હુમલો ટાળવો અશક્ય બની રહેશે. આસપાસ કેટલાંય મુસ્લિમ ગામો આવેલાં છે અને મનોમાજરા જેવા દરેક શીખ ગામમાં કેટલાંક મુસ્લિમ કુંડ્બો રહે છે.’ (પૃ. ૨૭). ત્યાં આ લાશો જોઈને મનોમાજરા સળગી ઉઠે છે, ભાઈચારો બળી જાય છે. એક આગંતુક આકોશ અને આંધળા જન્મનથી ગામના શીખોને બદલો લેવા ઉશ્કેરે છે : ‘તેઓ કોઈ એક હિંદી કે શીખને મારે તો તમે બે મુસલમાનને મારો ! તેઓ આપણી એક સીની ઈજાત લુંટે તો તમે એની બેની લુંટો. તેઓ આપણા ઘરને લુંટે તો તમે તેમનાં બે લુંટો. તેઓ એક ગાડી લાશોની મોકલે તો તમે એની બાજુ બે ગાડીઓ મોકલો. તેઓ આપણા એક કાફલા પર હુમલો કરે તો તમે એમના બે પર હુમલો કરો.’ (પૃ. ૨૦૪). આ ઉશ્કેરણી વરચ્યે માણસાઈના અવાજો પણ ઉઠે છે. કોઈ કહે છે : ‘આપણે આપણી રૈયતને એવું નહીં કહી શકીએ કે અહીંથી તમે ચાલ્યા જાઓ. જેમ કોઈ બાપ પોતાના દીકરાને ના કહી શકે કે ઘરમાંથી ચાલ્યો જા.’ (પૃ. ૧૬૬). પેટલ કહે છે : ‘તમે લોકો અમારા ભાઈ જ છો.’ ઈમામબક્ષ કે મીતસિંહ જેવા મનુષ્યધર્મના શબ્દોને કોઈ જ સાંભળવા તૈયાર થતું નથી. ઈમામબક્ષ તો કહે છે : ‘અમારે અને પાકિસ્તાનને શું ? અમારો જન્મ અહીં થયો. અમારા પૂર્વજો પણ અહીં જ પેદા થયા. અમે અહીં તમારી સાથે ભાઈબહેનની જેમ રહેતા આવ્યા છીએ.’ મીતસિંહ ગુરુનાં વચનો યાદ અપાવે છે : ‘નિર્દ્દેષ લોકોને મારવામાં કોઈ બહારૂરી નથી. ને રહી વાત ચીઓની, તો તમને પણ ખબર જ હશે આપણા ચુકુ ગોવિંદસિંહ હિદાયત આપી હતી કે કોઈ શીખ કોઈ મુસલમાન સીને અડશે પણ નહીં. ને પરમાત્મા જાણો છે કે મુસલમાનોના હાથે આપણા ગુરુ પર કેટલો અત્યારાર ગુજારાયો. એમણે એમના ચાર દીકરાઓને પણ મારી નાંખ્યા તોય... ને ચુનુની પોતાની ફોજમાં પણ મુસલમાન સૈનિકો.... સારાનરસા લોકો તો દરેક ધર્મમાં...’ પણ આસુરી અવાજો મનુષ્યના અવાજને દાબી હે છે. ફરી એક યોજના ઘઢાય છે – કાલે મુસલમાનોથી ભરેલી એક ટ્રેન પાકિસ્તાન જવા માટે પુલ પરથી પસાર થશે... એ ગાડી એટલી જ લાશોને લઈને પાકિસ્તાન જશે એ અહીં લઈને આવતી હતી. આ એ જ ટ્રેન હતી જેમાં મનોમાજરાના મુસલમાનો જવાનાં હતાં. કહરતાએ યુગોથી રહેતા ભાઈઓ જેવા લોકોને કાપી નાંખવા પશુ બનાવી દીધાં ! ‘હું નથી જાણતો કે ટ્રેનમાં જનારા મુસલમાનો ક્યાંના છે ! ને મને એ વાતની કંઈ પડીય નથી. મારા માટે એટલું પૂરું છેકે તેઓ મુસલમાન છે.’ (પૃ. ૨૦૯). આ જ ટ્રેનમાં જગતસિંહના બીજને ગર્ભમાં લઈને જતી નૂરા પણ હતી. જગ્ગાને આ વાતની ખબર પડે છે. જે જગ્ગો આખા ગાપમાં ‘દસનંબરી’ તરીકે ઓળખાય છે, ડાકુ તરીકે ઓળખાય છે. વાસ્તવમાં અસંખ્ય મુસલમાનોને બચાવતો જગ્ગો ચરિત્રના સારા-નરસાપણાની તમામ અવધારણા તોડતો નર્યો મનુષ્ય તરીકે આપણી સમક્ષ આવે છે. ઈમામબક્ષની દીકરી નૂરા અને અનેક વિધર્માઓ માટેનું જગ્ગાનું આત્મબલિદાન આ કૃતિની સહીથી માર્મિક કાશ છે. ‘પિંજર’ હોય કે ‘ટ્રેન દુ પાકિસ્તાન’ – ધર્મ કોઈ પણ હોય પણ સહૃદ્ધી ઊંચો ધર્મ મનુષ્યધર્મ છે

અને સહૃથી ઊચો સંબંધ પ્રેમસંબંધ છે આ સત્ય પ્રગતાવવામાં અદ્ભુત સફળતા મળી છે. નવલકથાનાં આ નક્શીકામ એક દસ્તાવેજ છે વતનથી ઊખી ગયાની વેદનાનો, માદરેવતનથી—પ્રાણપ્રિય સ્વજનોથી વિખૂટાં પડી જવાનો, શારીરિક-માનસિક અને આર્થિક રીતે છિન્નાભિન્ન થઈ ગયેલી પ્રજાનો, માનવમાં જાગી ઊઠતી પશુતાનો અને માનવમાં ઘબકતી માણસાઈનો પણ. ટ્રેન પોતે જ એક પ્રતીક બનીને આવે છે. કહો કે એ પાત્ર બનીને આવે છે. એવું પાત્ર જે જિંદગીની સફર વચ્ચે પોતાનાં જ સ્વજનોનાં લોહીથી રંગાય છે. ઘવાય છે, બળે છે. જેના ડાધ અને આગને દુનિયાભરનું પવિત્ર પાણી મિટાવી શકવા અસર્મથી છે.

આ ઉપરાંત પણ કૃતિના કેટલાક વિશેષો આસ્ત્રાધ છે :

• આ કૃતિમાં કયાંક કયાંક તત્કાલીન પંજાબની સામાજિક પરિસ્થિતિ પણ આધા લસરકે દોરાતી જાય છે. જેમ કે ‘પંજાબ માટે વણકરો એટલે સૌણ અને કાયર - એવા માણસો કે જેમની સ્વીઓનો સંબંધ પરપુરુષો સાથે હોય !’ (પૃ. ૧૧૨). પ્રતીકો પાસેથી પણ ધાર્યું કામ લીધું છે. મુસલમાન સ્વી નાની છોકરીને લઈને જ્યારે હુકમચંદ પાસે આવે છે ત્યારે પ્રતીકાત્મક સ્તરે આખી ઘટનાનો સંકેત મળે છે. ફાનસના ઉજાસથી આકષ્યપિલું પતંગિયું અને તેની તરફ લપકતી બે ગરોળીઓ. પતંગિયું દીવાલ પર હજુ બેહું જ હતું કે એક ગરોળી પાછળથી ધીમે ધીમે સરકતી આવી અને તેના પર ઝપટી. પતંગિયું ગરોળીના જડબામાં છટપટાવવા લાગ્યું. એ જ રીતે બાવળનું વૃક્ષ, કાગડાનું કાંવ કાંવ, ચામાચીહિયા અને સારસની જોડ, દેડાં, તીડાં, ચકરાવો લેતી સમડી વગેરે સૂચક સંકેત રૂપે આવે છે.

• નાની છોકરી હસીના જ્યારે હુકમચંદને ત્યાં જાય છે અને ત્યાં જ શિકારીની ગોળીનો અવાજ આવે છે. એક અનુમાન થાય છે -- ‘કદાચ શિકારી હશે.’ સંનિવિકરણની આ પ્રયુક્તિ ધાર્યું નિશાન તાકે છે. ભાવક સમજે છે -- અહીં શિકારી કોણ ? એ જ રીતે એક તરફ લાશોના ઢગલા જોઈને હુકમચંદ મૃત્યુને ભૂલવા મથે છે ત્યાં જ ગવૈયાઓ અને વેશ્યા જેવી છોકરીને લઈને આવેલી વૃદ્ધા અંદર આવવા દેવા માટે નોકરને આજજી કરતી કહે છે : ‘હુજૂરની સરકાર બની રહે એ તમારી કલમ હજારોના આંકડા લબે..’ અત્યંત નિર્દોષ ભાવે અજાણતાથી બોલાયેલું આ વિધાન કેટલું માર્મિક બની રહે છે !

• દુકબાલને બધાં જ અખબારોનું એકસરખું લાગ્યું. - ‘એક જ સરખા સમાચાર. એક જ સરખું વિશ્વેષણ અને લગભગ એવા જ સંપાદકીય લેખો. માત્ર હેડલાઈનો છોડીને એવું લાગતું હતું કે બધું એક જ હાથે લખાયું હોય. વળી એ સમાચારોની સાથે અપાયેલી તસવીરોનું પણ એવું જ હતું. બિજાઈને એણે લગ્નસંબંધિત જાહેરખબરોનું પાનું ખોલ્યું. આ વાંચવામાં એને ક્યારેક ક્યારેક મજા આવી જતી. પંજાબના લગ્નવાંદુક યુવાનોની જાહેરાત પણ કાંઈ ઓછી રસપ્રદ નહોતી. બધાય ભાવિ પત્નીમાં એક જેવો જ ગુનો શોધતા હતા. બધાયને કુવારી કન્યાઓ જ જોઈતી હતી. કેટલાક બ્રોડ માઈન્ડને

વિધવાઓમાં પણ કોઈ વાંધો નહોતો. શરત માત્ર એટલી જ હતી કે એમનું કૌમાર્ય બંગ ન થયું હોય. બધાને સુશીલ, ઘરેલ અને ઘરકામમાં પ્રવીણ પત્ની અપેક્ષા હતી.’ (પૃ. ૮૭)

• ચંદનનગરના પોલીસ - સ્ટેશનમાં ડેઢીઓને ‘ભવે પખાયા’ લખેલા મોટા તોરણમાંથી અંદર લઈ જવાય ! ઉપરાંત ગુનેગારોની છબીઓ વચ્ચે બે છબીઓ પણ સાંકેતિક અર્થ પ્રગટાવે છે. ટેબલની ઉપર દીવાલ પર કિંગ જ્યોર્જ છિંઘાની ફેમ કરાયેલી તસવીર લટકી રહી હતી. નીચે ઉર્દૂમાં લખ્યું હતું : ‘લાંચ લેવી ગુનો છે.’ બીજી તરફ કેલેન્ડરમાંથી ફાડવામાં આવેલું મહાત્મા ગાંધીનું રંગન પોસ્ટર ચોંટાલું હતું. એની નીચે પણ લખ્યું હતું : ‘ઓનેસ્ટી ઈજ બેસ્ટ પોલિસી.’ અને તેમની સાથે જ લટકતી કુઝાત ગુનેગારો, ફરાર મુજરીમો અને ખોવાયેલી વ્યક્તિઓની છબીઓ... કશુંક હતું જે ખોવાઈ ગયું હતું અથવા ખોવાઈ રહ્યું હતું ધીમે ધીમે આપણામાંથી.

જ્ય મકવાણાએ ‘ભવિષ્યની પેઢી માટેના પાઠ’ રૂપી આ નવલકથાનો અનુવાદ કરીને ગુજરાતી ભાવકોને સમૃદ્ધ કર્યા છે. પ્રવાહી ભાષા ધ્યાનકર્ષક છે. પાત્ર સંદર્ભે અનિવાર્ય જણાય છે ત્યાં ઉર્દૂ, હિંદી કે પંજાબી ભાષાઓના અકબંધ રાખી છે જેથી વાચક અદલ પરિવેશ લગી પહોંચ્યાનો આનંદ અનુભવી શકે છે. તો સમાંતરે ‘પાંખો સંકેલિને સ્ફુર્જ જવું’, ‘ઓલા’, ‘સબડકા’, ‘ભડકણાપ’, ‘ભારેલો અજિન’, ‘ખેલ પાડી દેવો’ જેવા શબ્દસોઽમ થકી ગુજરાતી ગદ્ય આસ્વાદ બન્યું છે. અલબત્ત ‘ગોતવું’, ‘અંખવાણા’, ‘થાકોડો’ જેવા સોરઠી શબ્દો ક્યાંક ભજી ગયેલા જણાય છે. વળી જ્યાં અનુવાદક બોલતો હોય ત્યાં, જ્યાં ગુજરાતી શબ્દો સુલભ હોય ત્યાં ‘ફરાર’, ‘નોટોની ગડી’, ‘ગુહાર’, ‘સુહાની લોરી’, ‘ઈશ્ક’, ‘શકની નિગાહો’, ‘થમાવી દેતા’, ‘દહેલીજી’, ‘રસ્સી’, ‘મુરધી’ જેવા હિંદી શબ્દો કઠે છે. તો ક્યાંક ‘એનો લેંધો એના ગોઠણાની આસપાસ ઢોળાઈ ગયો.’ જેવાં વિધાનોમાં અયોગ્ય કિયાપદોના પ્રોયોગ તથા ક્યાંક ‘ગળે મળી રડી રહી હતી’, ‘એમની દાઢીઓ આંસુડે ભીંગાઈ જતી હતી’, ‘જલસા કરવા કાં ન તો સમય મળે કે ન તો ઠેકાણું’ કે ‘બુકાનીધારીઓએ પોતાના ખભા દરવાજામાં ભરાવીને તેમની વચ્ચે જગ્યા કરી અને તેમાં લાકડાનો એક મોટો ટુકડો તૂટી પડ્યો.’ -- જેવાં વિધાનો કિલિએતાની અનુભૂતિ કરાવે છે. અલબત્ત વાચને વાચને નવું સત્ય ઉજાગર કરે છે. વિચેચેકો દ્વારા પોંખાયેલી આ કૃતિને ગુજરાતીમાં લાવવાનો અનુવાદકે જે રૂપે ઉઘમ કર્યો છે તેથી એક પ્રકારે રાજ્યપો જ અનુભવાય. આ કૃતિ મને તો આપે છે મારી વાચનઅનુભૂતિનું એક આગવું સત્ય : હિંસા માત્ર શારીરિક નથી હોતી, માનસિક પણ હોય છે. માનસિક રૂપે થતી હિંસા પ્રદાર કરે છે માણસની લાગણી અને સંવેદના પર. શરીર પરની હિંસા કદાચ થોડીક ક્ષણમાં શર્મી પણ જાય પણ માણસની ભીતર મૃત્યુપર્યત રહેતો માનસિક યાતનાનો તરફડાટ મૃત્યુ પણીય જીવે છે વારસામાં - પેઢી દર પેઢી !

*

‘નજરકેદ’ : પ્રેમના શોધની આનંદમિશ્રિત વ્યથા-કથા | દિનેશ પટેલિયા

[‘નજરકેદ’ (નવલકથા) : લેખક : મોહન પરમાર, પ્રકાશક : રન્નાંડ પ્રકાશન, આવૃત્તિ : પ્રથમ ૨૦૧૬, પૃષ્ઠસંખ્યા : ૨૦૮, કિમત રૂ. ૧૫૦]

‘નજરકેદ’ સાંપ્રદત ગુજરાતી સાહિત્યના સિદ્ધહસ્ત વાર્તાકાર શ્રી મોહન પરમારની નવલકથા છે. આ નવલકથા પરિચય, આલંબન અને સાંનિધ્ય એવા ત્રણ વિભાગમાં રચાયેલી છે. પ્રથમ વિભાગમાં કથાનાં નાયક-નાયિકા એકબીજાના પરિચયમાં આવતાં પ્રેમના તાતણે ગુંથાય છે. સારસબેલીની માફક એકબીજા વિના કણ પણ જરૂરી ન શકે તેટલાં લાગણીવશ ને ભાવવિભોર બને ત્યાં જ સર્જક ઉભય પાત્રો વચ્ચે સ્થળ-કાળની દૂરતા લાવી જુદાઈનું તત્ત્વ ખુલ્લું કરી પ્રણયની ઉત્કટતાને વિશેષ તીવ્રતર બનાવી મૂકે છે. પ્રેમજૂરતાં નોંધારી અવસ્થામાં મુકાયેલાં પાત્રો આગળ પ્રથમ વિભાગ પૂર્ણ થાય છે. બીજા વિભાગમાં નાયિકા ધારાના વિયોગમાં નિઃસહાય, હતપ્રભ બની ચૂકેલો કથાનાયક સંદીપ, ધારાએ પૂર્વે લખેલા ને પોતે સાચવી રાખેલા તેંતાલીસ જેટલા પત્રો એક પછી એક વાંચ્યે જઈ પત્રોમાં નીતરેલા ધારાના હૃદયભાવને પામી એના સ્પર્શસુખની સાથોસાથ ધારાના આલંબનનો આ ભાવ સંતોષે છે. કથાનો આ બીજો વિભાગ આખેઆખો પત્રપ્રયુક્તિ રૂપે નિરૂપાયો છે. ત્રીજા વિભાગમાં સંદીપની પ્રતિક્ષાણ ધારાના સાંનિધ્યની ઝંખના તીવ્ર પણ નિરૂપાઈ છે. પ્રિયતમ ધારા સાથે પૂર્વે વિહરેલાં દરેક સ્થળોએ સંદીપ એકલો પુનઃ ફરી વળે અને સ્મૃતિવિશેષના અવલંબનથી ધારાનું કપોળકચિત્ત સાંનિધ્ય અનુભવી તેનો સ્પર્શ, સંવાદ તથા આદિગનાહિ સુખ ભોગવતો રહે છે. ગિરનાર ઊતરતાં કથાનાયકની એ જ મનઃસ્થિતિમાં કથા વિરમે છે; ત્યારે નવલકથા અમૃતતત્ત્વ એવા પ્રેમના શોધની કથા છે. દેહનું આલંબન અને સાંનિધ્ય તો નિમિત્ત માત્ર છે એવી પ્રતીતિ થઈ રહે છે.

આ નવલકથાનો કેનવાસ છે સમાજ-પરિવારનો. રંગ છે પ્રેમનો. ને રસ છે પ્રણયરક્ત કથાનાયકના મનોસંધર્ષ અને તેની વિટેંબુણાનો. અમદાવાદ, ગાંધીનગર અને જૂનાગઢ એવાં ત્રણેક સ્થળો ત્રણેક વર્ષના કાળપટમાં કથાપટ વિસ્તરે છે. અમદાવાદમાં નજીક નજીક સોસાયટીમાં રહેતાં; ગાંધીનગર એક જ કેમ્પસમાં નોકરી અર્થે સાથે બસમાં આવ-જી કરતાં સાહિત્યરસિક ધારા અને સંદીપ પ્રેમના બંધને નજરકેદ થાય છે. પ્રેમની અભિવ્યક્તિ અર્થે અમદાવાદ-ગાંધીનગરનાં જાણીતાં સ્થળો, સિનેમાગૃહો અને બાળ-બળીયામાં નિરંકુશ હેરેફરે છે. સંદીપ વિધુર હોવાથી ને ધારા હુંવારી હોવાથી બંનેય એકલાં છે. વિધિની વકતા તો એ છે કે સમાજના રૂઢિયુસ્ત માળખાથી ઉપરવટ જઈ ધારાને સંદીપ હિંમતભેર પોતાના ઘરે લાવી શકે તેમ નથી તો ધારા ઉપર પરિવારની જવાબદારી છે. જવાબદારીમાંથી અળગી થઈ તે સંદીપ સાથે રહેવા આવી શકે તેમ નથી. એ તો સંદીપને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી પણ હે છે : ‘બે વર્ષમાં હું તમારી પાસેથી

ધણું બધું પામી છું. એ કાયમ મારા હૃદયમાં અકંધ રાખવા માગું છું. તમારી સાથે રહીને મારા હૃદયની આ અકંધ લાગડીઓનું મૂલ્ય ઓછું કરવા માગતી નથી.' (પૃ. ૨૬) પ્રેમના તાંત્રે ગુંધાયેલાં આ પાત્રોની સ્વભાવગત ખાસિયતની જુદાઈ પણ ખાસ્સી રહેલી છે. ધારા સરળ, સમજુ, સાહસિક, નિખાલસ, મક્કમ અને નિષાયિક નારી છે. સમય-સંજોગો પ્રમાણે રુક્ષ અને મૂઢુ થઈ શકવાની ક્ષમતા તેના સ્વભાવમાં છે. તો સંદીપ પોચટ હૃદયનો, ગભરુ, સંવેદનશીલ, સંકુચિત અને શંકાશીલ સ્વભાવનો છે. કંઈક અંશે એનામાં પલાયનવૃત્તિ પણ ખરી !

ધરમાં પરિણીત પુત્ર અને એને પણ ત્રાજ સંતાનો છે એવા વખતે ધારા સાથેના પોતાના સંબંધોથી સંદીપ ગભરાય તો છે. પણ ધરનાં સ્વજનો આગળ આંખ મિલાવી વાત પણ કરી શકતો નથી એટલી શરમ ને જ્લાનિ અનુભવે છે. તે સતત વિચારમજન ને આત્મચિત્ન-મંથનમાં અટવાયેલો રહે છે. અપરાધભાવથી એ સતત પીડાય છે, મુંગારો અનુભવે છે. દીવાલ પર ટીંગાડેલો મૃત પત્ની નિહારિકાનો ફોટો હોય કે પછી સ્વજનોના કોઈ વચ્ચનો કે દાસ્તિ. દરેકના ઉપહાસનું જાણે પોતે સાધન બની બેઠો છે એવા વિચારે સંદીપ સતત પીડાયા કરે ને ભયનો માર્યો ફક્કાટ અનુભવે છે. કથાનાયક સાંદ્યંત અપરાધ, નિરાશા, અંજંપો, બેચેની, શરમ ઈત્યાદિ ભાવથી પીડાતો રહે છે. કથાન્તે બંને ભાઈઓની ગોઠવણ ને પિતાના અવસાન બાદ હવે પોતે એકલી છે એવી ધારાની મોબાઈલથી થતી ચોખવત ક્ષણો સંદીપના ચિત્તમાંથી અંજંપો ને નિરાશા પીગળી જાય પણ તે ઘડીભર માટે ! રાધાકૃષ્ણના પ્રેમસંદર્ભથી સર્જક ધારા-સંદીપના પ્રેમસંબંધને નવું જ પરિમાણ બક્ષી વિશુદ્ધ - પવિત્ર આભિક્રમની પુષ્ટિ કરે છે.

હૃદયના કોમળ ભાવો તથા મનોજગતનાં સૂક્ષ્મ સંચલનો-સંવેદનોને અભિવ્યક્ત કરવા લેખકે પ્રયોજેલું ગદ્ય આ નવલકથાનો આસ્વાદ અંશ છે. અલ્યાલંકારોથી ઓપતું, ભાવસંઘનતા અર્થે વપરાયેલા ઉચિત શબ્દરાશિવાળું, સપ્રમાણ રૂઢિપ્રયોગો ને પ્રશ્નવાક્યોવાળું, ખાતરી કરાવીને આગળ વધતા સંવાદોવાળું લાલિત્યસભર ભાવવાહી ગદ્ય ભાવનક્ષમ બન્યું છે. પ્રથમ પુરુષ એ.વ.ની રચનારીતિવાળી આ કથામાં લેખકે અભિવ્યક્તિ અર્થે સંવાદ, આત્મસંવાદ, સ્વભન, દિવાસ્વભો, પત્રલેખન, એકોકિંતાઓ, મોબાઈલ સંવાદ, કલ્પના - કપોળકલ્પના ઈત્યાદિ ટેક્નિકનો ઉપયોગ કરીને કૃતિને આગવી વિશેષતા બક્ષી છે. નવલકથાના પ્રથમ વિભાગમાં નિરૂપાયેલું પાત્રોનું ભાવજગત બીજા અને ત્રીજા વિભાગમાં પત્રો રૂપે તેમ સ્મરણોક્તિ રૂપે પુનરાવર્તન પામે છે જે આ કૃતિની મર્યાદા બની રહે છે. સામાજિક કનવાસ ઉપર કંડાયેલી આ વિશુદ્ધતર પ્રેમની મનોવૈજ્ઞાનિક નવલકથા છે.

*

આપણી વાત

સંપાદક : પ્રહુલ્લ રાવલ

■ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત ‘વિવેચનના વિવિધ અભિગમો : કૃતિ સંદર્ભ’ વિશે ૬ જુલાઈના રોજ સવારે ડૉ. સિતાંશુ યશશ્રદ્ધાએ ‘મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ : કેટલીક સાહિત્યિક કૃતિઓના સંદર્ભ’ વિષય પર પહેલું વ્યાખ્યાન ગોવર્ધનસ્મૃતિ મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં આપ્યું હતું. સિતાંશુ યશશ્રદ્ધે કહ્યું હતું કે, આ વ્યાખ્યાનશ્રેષ્ઠી સાહિત્ય-વિવેચનના અભિગમનાં ગ્રંથ અંગો સ્વરૂપ, સંરચના અને તેના પ્રયોગ અંગેની છે. સાહિત્યના પ્રયોગો અંતે સાહિત્યિક કૃતિ સાથે સંકળાયેલા હોય છે. સાહિત્યકૃતિનો મૂળ આધાર લઈને કૃતિનું મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ કરવામાં આવતું હોય છે. સાહિત્યકાર જે લખે છે તેની કૃતિમાં વિવિધ પાત્રો ઉપરાંત વિવિધ પ્રતીકોનો પણ સમાવેશ થાં હોય છે. પાત્રની લાગણી અને પીડાને વ્યક્ત કરવા માટે સર્જક સર્જન કરે છે. બ્યક્ઝિના ગમા-અશાગમાથી સાહિત્યમાં ઘણા ફેરફારો થતા હોય છે. આ રીતે તેમણે મનોવૈજ્ઞાનિકો ફોર્ડ વગેરેના અભિગમો લઈને કેટલીક સાહિત્યકૃતિની ચર્ચા કરી હતી. જેમાં પ્રેમાંદના ‘સુદામાચરિત્ર’ની વિગતે ચર્ચા કરીને મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ સમજાવ્યો હતો. આ સેમિનારમાં વિવિધ કોલેજના અધ્યાપકો અને ૧૨૦થી વધારે વિદ્યાર્થીઓએ તેમજ સ્થાનિક સાહિત્યરસિકો અને સાહિત્યકારોએ ભાગ લીધો હતો. મહાંમંત્રી શ્રી પ્રહુલ્લ રાવલે સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું. શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિરનાં કાર્યકારી નિયામક શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ સમગ્ર કાર્યકમનું સંચાલન કર્યું હતું. આ કાર્યકમાં સૌને રસ પડ્યો હતો.

■ ૧૭ જુલાઈએ બપોરે ૩-૦૦ વાગે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત બહેનો માટેની એનીબહેન સરેરા લેખનશાળા સાહિત્ય પરિષદમાં યોજવામાં આવી હતી. ૨૫ બહેનોમાંથી ૧૫ બહેનોએ અપ્રકાશિત કૃતિઓનું વાચન કર્યું હતું. જેમાં ગજલ, અછાંદસ, લધુકથા, ટૂકી વાર્તા, ગીત, ગરબો વગેરે વિવિધ સાહિત્યપ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે. વંચાયેલ કૃતિની ચર્ચા પછી શ્રી ધીરુબહેન પટેલ અને શ્રી અનિલા દલાલનું માર્ગદર્શન દિશાસૂચક રહ્યું. આગામી બેઠકમાં બહેનો તેમને ગમતું પુસ્તક વાંચીને એના વિશે વાત કરે તેમજ નક્કી થયેલા વિષય પર કોઈ પણ સ્વરૂપમાં સર્જન કરે – એવું ગૃહકાર્ય પણ સોંપાયું. સંચાલન શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈ અને જિરિમા ઘારેખાને કર્યું હતું.

■ ૨૧મી જુલાઈએ ઉમાશંકર જોશીની ૧૦૮મી જન્મજયંતી હતી. એ નિમિત્તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંચાલિત શ્રી ચી. મ. ગ્રંથાલયમાં ૧૭ જુલાઈથી ૨૧ જુલાઈ દરમિયાન તેમનાં ૧૦૮ પુસ્તકોનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું. પુસ્તક-પ્રદર્શનમાં ઉમાશંકર જોશીલિખિત હ્યા પુસ્તકો તેમજ તેમના વિશે લખાયેલાં પ૪ પુસ્તકો, ઉપરાંત તેમના અવસાન પછીના તેમના વિશેનાં ૧૧ જેટલાં સંપાદનો પણ મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. આ

પ્રસંગે પરિષદના ગ્રંથાલયમંત્રી પરીક્ષિત જોશીએ ઉમાશંકર જોશીના સર્જન વિશે વાત કરી હતી. જેમાં ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં વિશ્વમાનવી બનવાની ગતિ છે. ‘ભોમિયા વિના મારે ભમવા’તા હુંગરા’ જેવા લોકપ્રિય ગીતનું ગાન ચી. મ. ગ્રંથાલયના ગ્રંથાલય ગંગારામ વાવેલાએ કર્યું હતું. ચી. મ. ગ્રંથાલયના કર્મચારી શ્રી દીપિત શાહે ઉમાશંકર જોશીના સંપાદનો - અનુવાદ વિશે વાત કરી હતી. આ પ્રદર્શન સવારે ૧૧-૦૦થી સાંજે ૬-૦૦ સુધી પરિષદના ગ્રંથાલયમાં યોજાયું હતું.

■ રવીન્દ્રભવન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંતર્ગત તા. ૧૧ જુલાઈના રોજ સાંજે ૬-૦૦ કલાકે શ્રી અનિલા દલાલે ‘રવીન્દ્રનાથનાના નાટકો ‘અચલાયતન’ અને ‘તાશેર દેશ’ વિશે ગોવર્ધનભવન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

■ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ચી. મ. ગ્રંથાલય આયોજીત તા. ૧૭-૭-૨૦૧૮ દરમિયાન ઉમાશંકર જોશીની ૨૧મી જુલાઈએ ૧૦૮મી જન્મજયંતી હતી. આ ૧૦૮મી જન્મજયંતિ નિમિત્તે શ્રી ચી. મ. ગ્રંથાલયમાં તેમના ૧૦૮ પુસ્તકોનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું. પુસ્તક પ્રદર્શનમાં ઉમાશંકર જોશીલિખિત હ૪ પુસ્તકો તેમજ તેમના વિશે લખાયેલા ૫૪ પુસ્તકો, ઉપરાંત તેમના અવસાન પણીના તેમના વિશેના ૧૧ જેટલાં સંપાદનો પણ મૂકવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રસંગે પરિષદના ગ્રંથાલયમંત્રી પરીક્ષિત જોશીએ ઉમાશંકર જોશીના સર્જન વિશે વાત કરી હતી. જેમાં ઉમાશંકર જોશીની કવિતામાં વિશ્વમાનવી બનવાની ગતિ છે ‘બ્યક્ઝિટ મટી બનું વિશ્વમાનવી, માથે ધરું મૂળ વસુધરાની’ વાત પણ તેમણે કરી હતી. ‘ભોમિયા વિના મારે ભમવા’તા હુંગરા’, જેવા લોકપ્રિય ગીતનું ગાન ગ્રંથાલય ગંગારામ વાવેલાએ કર્યું હતું. ચી. મ. ગ્રંથાલયના કર્મચારી શ્રી દીપિત શાહે ઉમાશંકર જોશીના સંપાદનો અને અનુવાદ વિશે વાત કરી હતી. આ પ્રદર્શન સવારે ૧૧-૦૦ થી સાંજે ૬-૦૦ સુધી પરિષદના ગ્રંથાલયમાં યોજાયું હતું.

■ શ્રી માધવ રામાનુજ, શ્રી પ્રકુલ્પ રાવલ, શ્રી રાજેન્ડ્ર પટેલ, શ્રી અનિલાબેન દલાલ, શ્રી રૂપાબેન શેઠ સહિત અગ્રણી સાહિત્યકારો ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. આ ઉફરાંત ગુજરાત સમાચાર, દિવ્ય ભાસ્કર તેમજ નવગુજરાત સમયના પત્રકારોએ પણ રસ લઈને ઉમળકાભેર તેની નોંધ લીધી હતી. રોજિંદા વાયકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સાહિત્યકારોએ પણ સહકાર આપી પ્રદર્શનને આવકાર્યું હતું.

■ રવીન્દ્રભવન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અંતર્ગત તા. ૧૧-૭-૨૦૧૮ના રોજ સાંજે ૬-૦૦ કલાકે શ્રી અનિલા દલાલે રવીન્દ્રનાથના નાટકો ‘અચલાયતન’ અને ‘તાશેર દેશ’ વિશે ગોવર્ધનભવન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

■ તા. ૧૬ ઓગસ્ટથી ૨૫ ઓગસ્ટ દરમાન કવિશ્રી નર્મદની જન્મજયંતી નિમિત્તે નર્મદ-દલપતનાં (સુધારક યુગ) પુસ્તકોનું પ્રદર્શન શ્રી ચી. મ. ગ્રંથાલયમાં યોજાશે.

સાહિત્યવૃત્ત

પરીક્ષિત જોશી

મિત્રત્રથી કિરીટ દૂધાત, જયદેવ શુકલ અને બિન્દુ ભણ દ્વારા કવિ હર્ષદ ત્રિવેદીના સાહિત્યસર્જન-સંપાદન વિશે એકદિવસીય પરિસંવાદનું આયોજન કર્યું હતું. સર્જકની ડાજરીમાં એમના સાહિત્યસર્જન વિશેનો કદાચ આપહેલો અનોખો મ્યોગ હશે. તા. ૧૫.૭.૧૮ના રોજ આત્મા હોલમાં યોજાયેલા આ કર્તૃત્વલક્ષી કાર્યક્રમમાં એમના વ્યક્તિચિત્રોના પુસ્તક 'સરોવરના સગડ'નું રધુવીર ચૌધરીના હસ્તે વિમોચન થયું હતું. આ વ્યક્તિચિત્રો સહિત લોકગીતોના આસ્વાદના લેખોની શ્રેણી 'કંકુચોખા' બેય સુપ્રસિદ્ધ 'કુમાર' સામયિકમાં પ્રકાશિત થયેલાં છે.

• વિનોદ ભણની વિદ્યાયને બે મહિના થતા એ નિમિત્તે તા. ૨૨ જુલાઈના રોજ વગેદરાવાસીઓએ અનોખી વિનોદસભાનું આયોજન કરીને વિનોદાંજલી આપી હતી.

• તા. ૨૮.૭.૧૮ના રોજ એએમએના એચ. ટી. પારેખ હોલ ખાતે યોજાયેલા એક કાર્યક્રમમાં યશવંત મહેતા, કિરીટ દૂધાત અને હર્ષદ ત્રિવેદીની ઉપસ્થિતિમાં ત વાતસંગ્રહો, બે નવલકથાઓ, બે લઘુનવલો, એક લઘુકથા સંગ્રહ, બે બાળકશોરકથાઓ, બે પ્રેરણાત્મક લેખોના સંપાદનો ઉપરાંત અન્ય પુસ્તકોનું વિમોચન થયું.

• દ્વારકાના સંકલ્પ ટ્રસ્ટ દ્વારા તા. ૨૯.૭.૧૮ના રોજ 'મૂશળધાર મુશાયરો' યોજાઈ ગયો. જેમાં મેળી અસનાની, પારુલ ખખ્ખર અને વિરલ દેસાઈએ ભાવકોને રસ્તરબાળ કરી દીધા હતા.

• ગુજરાત વિશ્વકોશ ભવન, અમદાવાદ ખાતે ૬ જૂનના રોજ 'અહો જીવનમંચ, અહો રંગમંચ' વિશે અર્થન ત્રિવેદી, ૮ જૂનના રોજ 'સાહિત્ય ને સિનેમાનો આંતરસંબંધ' વિશે દણ્ણિ પટેલ, ૨૧ જૂનના રોજ વિશેષ સાધનોની મદદથી થતાં યોગાસનો વિશે ભારતીબહેન મિસ્સિનાં વક્તવ્ય યોજાયાં હતાં. ૨૦ જૂનના રોજ 'લિંકન' ફિલ્મની પ્રસ્તુતિ પછી એ ફિલ્મ વિશે અમિતાભ મહિયાએ પોતાની વાત મૂકી હતી. વિશ્વકોશના શિલ્પી ધીરુભાઈ ઠાકરના જન્મદિવસ નિમિત્તે સર્વશ્રી ચેકાન્ટ શેઠ, ધીરુભાઈ પટેલ, પ્રવીણ દરજાએ પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આપોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

યુગમૂર્તિ ઉમાશંકર

ડિકેશ ઓઝા

આજકાલ વેર વેર વર્ષગાંઠ, લગ્નગાંઠ જેવા અનેક પ્રસંગોએ ઉજવણી કરવાનો અને કેક કાપવાનો ચાલ ઘણો વધ્યો છે. તેના વ્યસ્ત પ્રમાણમાં જાહેરજીવનના મહાનુભાવોની ઉજવણી થાય છે. એ વધુ થવી એટલા માટે જરૂરી છે કે સમાજની આવતી નવી પેઢીને તેમના પ્રદાન વિશે માહિતગાર કરી શકાય. જે જીણે છે અને છતાં ભૂલી ગયા છે તેમને તેની યાદ અપાવી શકાય.

આપણા મોટા ગજાના કવિ ઉમાશંકર જોશી (જન્મ ૨૧-૭-૧૮૧૧; મૃત્યુ ૧૮-૧૨-૧૮૮૮). ઘણા બધાએ તેમને જોયા છે એટલા તો એ નજીકના છે. અમદાવાદમાં કદાચ આ એક કાર્યક્રમ યોજાયો એમની વંદના કરવાનો. શહેરમાં સંસ્થાઓ તો ઘણી છે પરંતુ બીજી કોઈ સંસ્થાઓએ આ નિમિત્તે આયોજન કર્યું હોય તેવો બહુ ઘ્યાલ નથી. આવી ધારણાને ટેકો આપતું વિધાન આ કાર્યક્રમમાં રધુવીર ચૌધરીનું હતું. તેમણે એ મતલબનું કહ્યું કે ભોગાભાઈ હતા ત્યાં સુધી પરિષદમાં તેઓ આ દિને કોઈક ને કોઈક ઉપક્રમ જરૂર રચતા.

આ કાર્યક્રમની વિશેષતા એ હતી કે ઉમાશંકરની બે દીકરીઓમાંની એક સ્વાતિબહેને તેમાં હાજરી આપીને ઘણી મહત્વની વાતો કરી. બીજી દીકરી નંદિની હવે સદ્ગત છે જેણે પણ ગાંધીનું, ખાટીનું, ઘણું કામ વૈચારિક રીતે પણ સમાજ સમક્ષ મૂકેલું. કાર્યક્રમનું આયોજન ઓમ કોમ્પ્યુનિકેશન દ્વારા થયું હતું. જેને સાહિત્યમેભી મુકુંદ દવેનો સહયોગ સાંપર્ક્યો હતો. કાર્યક્રમને ‘યુગદ્રષ્ટા ઉમાશંકર’ જોશી એવું નામ અપાયું હતું.

કાર્યક્રમની શરૂઆત ઉમાશંકરના ગાંધી વિશેના ગીત ‘મારું જીવન એ જ મારી વાણી’ના વિપુલભાઈના ગાનથી થઈ. ગાંધી વિચાર અને આચારના એકત્વ માટે જાળીતા છે. તેની વાત ઉ.જો.એ આ ગીતમાં સુપેરે કરી છે તે આપણે બધાં જાણીએ છીએ. વળી ગાંધીજીના રહસ્ય સચિવ મહાદેવ દેસાઈના પુત્ર નારાયણ દેસાઈએ આ શીર્ષકથી ગાંધીચરિત્રાના ચાર દણદાર ગ્રંથો લખ્યા છે. સાહિત્યના ઈતિહાસમાં ઉ.જો.ને ગાંધીયુગના ગણવામાં આવે છે. ઉમાશંકર વિદ્યાપીઠમાં પણ ભણેલા એ વાત આ સાથે જોડવી રહી.

રધુવીર ચૌધરીએ ૧૮૬૫માં પોતે ઉમાશંકર પર જે સોનેટ રચેલું તેનું પઠન કર્યું. એમણે પણ કહ્યું કે ઉમાશંકરને જોયેલા તો તે પૂર્વે, પણ કવિતા રચાઈ ૧૮૬૫ માં. વર્ષે પ્રાસંગિક વાતો કરીને તેમણે ઉમાશંકરના છેલ્લા કાવ્યનું પણ પઠન કર્યું જે ફાન્સના રાજનગર પેરિસમાં ગાંધીમાર્ગ નામાભિધાન થયું હશે તેના સંદર્ભવાળું હતું. બાસ તો તેમણે ઉમાશંકર અને મુનશી અને પરિષદની ઘટનાઓના પણ ઉલ્લેખ કર્યો. એક બહુ મોટા ગજાના કવિ અને અગ્રણીની તેમણે ઉચિત વંદના કરી. તેમણે એવી આશા પ્રગટ કરી કે સ્વાતિબહેન પિતાનું અધિકૃત જીવનચરિત્ર આપે અને પોતે

તે માટે લહિયો થવા પણ તૈયાર છે !

કાર્યકર્મના બીજા વક્તા હતા પ્રા. સ્વાતિબહેન જોશી. શતાબ્દી નિમિત્તે તેમણે ઉમાશંકર વિશેના એક નાનકડા ગ્રંથનું સંપાદન કર્યું છે જેના પ્રવેશક રૂપે તેમણે ઉમાશંકર વિશે યાદગાર એવાં ચાળીસ પાનાં લખ્યાં છે. ઉમાશંકરના પત્રો ઉપરાંત અન્ય કેટલાક અગ્રંથસ્થ સાહિત્યનું તેમણે સંપાદન પણ કર્યું છે. સ્વાતિબહેને કહ્યું કે ઉમાશંકર માત્ર કવિ ન હતા, પરંતુ જાહેર બૌદ્ધિક એટલે કે ‘પાલિક ઇન્ટેલેક્યુઅલ’ હતા. જ્યારે પણ બોલવાનું આચ્યું ત્યારે તેઓ બોલ્યા હતા. તેમનો સ્વાયત્તતાનો જ્યાલ ડિશોરવયથી બરાબર ઘડાયો હતો. તેમણે સરકારી હસ્તક્ષેપવાળાં ઇનામો કે સંસ્થાઓ સાથે જોડાવાનું સભાનપણે નાપસંદ કર્યું હતું. તેઓ આજાદી આંદોલનમાં સંક્ષિપ્ત રહ્યા હતા. આજાદીનાં મૂલ્યોની તેમના પર પ્રગાઢ અસર રહી હતી. આવા વિચારવંત કવિતા કે અન્ય સાહિત્ય સમાજ સાથેનો અનુબંધ ધરાવે તે તો સાવ સ્વાભાવિક જ ગણાય. તેમણે સાહિત્ય કરતાં સમાજ મોટો છે અને. આપણે ત્યાં સાહિત્ય રચવા ઉપરાંત તેમણે આમ કર્યું હતું એવું કહેવાની જે પરંપરા છે તે સામે પ્રકટ આકોશ પ્રગટ કર્યો. એમના વક્તવ્યમાં ગર્ભિત તો એ હતું કે આજના સાહિત્યકારો અને બૌદ્ધિકો જરૂર પડ્યે કેમ કંઈ બોલતા નથી ! ‘સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ’નો ભય આજે આપણને સતાવે છે પરંતુ ઉમાશંકરે તે વિશે ઘણુંઘણું વહેલું લખ્યું હતું. તેઓ ભારતીયતાના ઉપાસક હતા. તેમણે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અને પ્રાદેશિક સાહિત્યનો સદાય અભ્યાસ કર્યો હતો. આજે આપણે વિદેશી સાહિત્યની જીણી જીણી વિગતો જાણીએ છીએ પરંતુ આસપાસના સાહિત્ય વિશે અજાણ હોઈએ છીએ.

અન્ય વક્તા પ્રા. સતીશ વ્યાસ હતા. જેમણે ઉમાશંકરની કવિતા વિશે વાત કરવાની હતી. ‘સૌંદર્યો પી, ઉરજરણ ગાશો પછી આપમેળો’ જેવી પંક્તિના રચયિતા કેવાં કેવાં સૌંદર્યોની વાત સમજને બેઠા હતા એમ તેમણે કહ્યું. માણસ એકલો નથી, નિસર્ગ પણ છે, પર્યાવરણ પણ છે, વળી પ્રકૃતિ સ્વતંત્ર છે અને તેનું ફરજંદ માનવી ગુલામ કેમ છે એવો પ્રશ્ન કવિએ કર્યો છે. ભૂમિયા વિના કુંગરા ભમવાની વાત અને તેનું ગીત તો બધાં જાણે છે. સાબરકાંઠાના બામણા ગામમાં તેમણે જે દલિતો પ્રત્યે કે ક્વીઓ પ્રત્યે થતા અન્યાયો જોયા છે તે એમની કવિતામાં સંઘન રીતે પ્રગત્યા છે. ‘દળણાના દાણા’ કવિતાની જોશી અને એ કવિતાની વાત સતીશભાઈએ સામાજિકતાના સંદર્ભે બરાબર ઉપસાવી આપી. અત્યંત રસાળ રીતે કવિની જાણીતી પંક્તિઓને ટાંકીને કવિના વ્યાપને સૂચવી આય્યો.

કાર્યકર્મના અધ્યક્ષ હતા વરોદરાથી આવેલા આપણા જાણીતા વિવેચક શિરીષ પંચાલ. કવિ ઉમાશંકર ઘણા મોટા વિવેચક પણ હતા. સાહિત્યના અને કૃતિના પાયાના પ્રશ્નોને તેમને પકડીને કેવી રીતે તપાસ્યા છે તે એમણે શ્રોતાઓને ઘણી સરળ રીતે સમજાવી આચ્યું. ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચનની એક આખી શ્રોણી તૈયાર કરવાની હતી ત્યારે આયોજન તો મહત્વના વિવેચકો વિશે એક-એક ગ્રંથનું હતું. પરંતુ કવિના ગણસો જેટલા મહત્વના વિવેચનલેખોમાંથી સોને પસંદ કરીને સમાવવા બે ગ્રંથો કરવાની

તેમને ફરજ પરી હતી ! શિરીષભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્યના બે મહત્વના કુંવો ઉ.જો. અને સુ.જો. વિશે પણ ઘણી વાત મોકળા મને કરી. સુ.જો.ના છેલ્લા દિવસોમાં સભાન-અભાન અવસ્થામાં તેઓ જે બે કવિઓની પંક્તિઓ ગણગણતા હતા તેમાં એક કવિ હતા રિલ્કે અને બીજા હતા આપણા ઉમાશંકર. ઉમાશંકરની કવિતા હતી - ‘ભોમિયા વિના મારે ભમવા’તા કુંગરા...’

આખો કાર્યક્રમ ઘણો સંતર્પક રહ્યો. સમાજમાંથી કેટલાક સામાન્ય લોકોની હાજરી વધુ હતી, સાહિત્યકારોની ઓછી હતી. શ્રોતાગણમાં જે હતા તેમાં કોઈનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો પડે તેમ હોય તો તે આપણાં વસુબહેનનો કરી શકાય. બહુ મોટી ઉમરે, નાહુરસ્ત તબિયતે, હવે ખાસ બહાર ન દેખાતાં વસુબહેન ઉમાશંકરના કાર્યક્રમમાં આનંદી આવીને બેઠાં હતાં.

ગુજરાતના જે કવિ અને અગ્રણીની સાંપ્રત સમયમાં સતત યાદ આવતી હોય તો તેમાં બીજા કેટલાકની સાથે ઉમાશંકર પ્રમુખ છે. જાહેરજીવન પર ચારેય તરફથી ધોસ અનુભવાય છે અને અભિવ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય જોખમમાં હોવાનું પમાય છે ત્યારે ઉમાશંકરની યાદ આવવી બહુ સ્વાભાવિક છે. તેઓ રાજસભાના નિયુક્ત સર્બ્ય હતા. માત્ર નહેરુની પુન્ની એવાં વડાપ્રધાન ઈન્દ્રિયા ગાંધીએ દેશની લોકશાહીનો અવાજ દ્વારા પ્રયત્ન કર્યો અને કટોકટી લાદી ત્યારે ગુજરાતની બે વ્યક્તિઓએ તેમને મોઢામોઢ ‘નો સર’ સંભળાવેલું. જેમાં એક હતા ઉમાશંકર અને બીજા હતા માવળંકર. આજે જાહેરજીવનનાં આવાં વ્યક્તિત્વોની યાદ આવવી સહજ સ્વાભાવિક છે. આપણે એમનાં કાર્યોમાંથી પ્રેરણા મેળવીએ તે જરૂરી છે.

ગ્રંથાલયમાં પુસ્તક રિન્યૂઅલ માટે ઈમેઇલ આઈડી

ચી. મં. ગ્રંથાલયના વાચક સભ્યો વાચન માટે ઈશ્યુ કરાવેલાં પુસ્તકોને ઈમેઇલ દ્વારા રિન્યૂઅલ કરી શકે એ માટે એક ઈમેઇલ આઈડી તૈયાર કર્યું છે. આ ઈમેઇલ એડ્રેસ ઉપર એક ટેસ્ટ મેઇલ કરવાથી રિન્યૂઅલ માટેનું નિયત ફોર્મેટમાં આપને મોકલવામાં આવશે. તો આ સેવાનો ચોક્કસ લાભ લો. આ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : chimgranthalayagsp2018@gmail.com

આવરણ ચિત્ર - સંદર્ભ નોંધ

પીયુષ ઠક્કર

ચિત્રકૃતિનું શીર્ષક : હું જોતો સપનું, હોઉં જાણો ફરી યુવાન

ચિત્રકાર : જ્યોતિ ભટ્ટ (જ. ૧૨ માર્ચ ૧૯૭૪, ભાવનગર, ગુજરાત)

માધ્યમ : ઇન્ટાલ્યો છાપ વર્ષ : ૨૦૧૦

વડોદરામાં માર્ચ-એપ્રિલ ૨૦૧૮ના સમયગાળે ગેલેરી આર્કમાં જ્યોતિભાઈના ચિત્રોનું/છબીઓનું એક અનોખું પ્રદર્શન યોજાઈ ગયું. પ્રદર્શનનું શીર્ષક હતું : 'Jyoti Bhatt : An Overview.' જ્યોતિભાઈએ, પંચાસીમે વર્ષે, પોતાની આગવી ચિત્રસૂચિનું એક સમગ્રાવલોકન નવાં કલેવરોમાં કળારસિકોની સામે ખૂલ્ખું મૂક્યું. પ્રદર્શન દરમિયાન દિવસો સુધી અને રોજના કેટલાય કલાકો જ્યોતિભાઈએ પોતાની ચિત્રકળા/છબીકળા વિશે નાના-મોટા સૌ સાથે માંડીને વાતો કરી. એમ સૌને ન્યાલ કર્યા.

નવાં કલેવરોમાં આ એક અનોખું પ્રદર્શન હતું. જેમાં જ્યોતિભાઈએ સાત-સાડા સાત દાયકાની પોતાની સર્જનન્યાગ્રામાંથી પસંદગીની કેટલીક કૃતિઓ મૂકી હતી. જેનું ટેક્નોલોજીની મહાદથી એમણે નવે અવતારે પુનર્સર્જન કર્યું હતું. મોટેભાગે માત્ર જેની છબીઓ જ જ્યોતિભાઈ પાસે હતી એવી કૃતિઓનું ડિજિટલ સંમાર્જન કરીને કાગળ, કેન્વાસ કે બોર્ડ પર પ્રિન્ટ લીધી હતી. તદ્વારાંત એમાંની કેટલીક પ્રિન્ટ પર બીજું કેટલુંક પૂરક ચિત્રકામ પણ એમણે કર્યું હતું. એ રીતે, એ ચિત્રોને એમણે નવે અવતારે રજૂ કર્યા. અને એમ ચિત્રસર્જનની એક નવતર રાહ, Reincarnationsને નામે નિબંધ રૂપે અને ચિત્ર રૂપે આદેખી છે.

એપ્રિલ માસના પરબના આવરણ સાથે આ માસના આવરણનો સંબંધ છે. જીવનની જુદી-જુદી અવસ્થામાં પ્રેમી-યુગલને વિષય તરીકે વારંવાર જ્યોતિભાઈએ આદેખ્યો છે. દરેક ચિત્રની નોખી તાસીર છે. આમ તો અગાઉના ચિત્ર જેવી જ લગભગ આ સમરૂપ ચિત્રરચના છે. છાપકલાની ઇન્ટાલ્યો પદ્ધતિમાં ભૂરાં અને કચ્છાઈ રંગે આ ચિત્ર મફાયું છે. શીર્ષક પણ નર્મ-મર્મ ભર્યું છે, 'હું જોતો સપનું, હોઉં જાણો ફરી યુવાન'. જોકે રંગ-રંગની અહીં રમણીય રંગોળી નથી પણ ઓછાં રંગોળી સાદગી છે. ઉલ્લાસ નથી પણ પ્રશંસતા છે. અને હા, આ સાથે મૂકાયેલાં લખાણો દ્વારા વેરી વંગોક્લિટ પણ ઉમેરાય છે. તો ફરી અવલોકીએ આ ચિત્ર...

આ અંકના લેખકો

- અંકિત ત્રિવેદી : ‘અમૃતમ્’, ૭૦૫, સાંઈ સન્નિધિ, જી. બી. શાહ કોલેજ સામે, વાસણા બસ સ્ટેન્ડ પાસે, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭
- અંજલી ખાંડવાળા : બી/૧૧૦, જ્યુપિટર ટાવર્સ, અતિથિ રેસ્ટોરન્ટ લેન, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪
- કિશોર બારોટ : ૧૭, રતન બંગલોઝ, રાધાસ્વામી સત્સંગ પાછળા, બકુલેશનગર સામે, આજાવા રોડ, વડોદરા.
- કિશોરસિંહ સોલંકી : ‘ઝત’, ૪૩, તીર્થનગર, એ/૧, સોલા રોડ, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
- ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્વીશર ફ્લેટ, ગુલબાઈટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- જ્યોતિ ભડુ (આવરણ) : ૭, ચરોતર સોસાયટી, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૧૫
- દિનેશ પટેલિયા : મુ. ખેરોલ, તા. વિજયનગર, જી. સાબરકાંઠા
- નલિન રાવળી : ૧૦/એ, સત્રર તાલુકા સોસાયટી, પો. નવજીવન, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪
- નિર્ણન ભગત : ૪/૨૩, જલદર્શન ફ્લેટ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- પન્ના ત્રિવેદી : એ/૧, પ્રોફેસર્સ ક્વાર્ટેસ, વીર નરમંદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ઉધના-મગદલા રોડ, સૂરત-૩૮૫૦૦૭
- પરાગ ત્રિવેદી : એ/૩૦૪, હિમાલય સ્કાય વ્યૂ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
- પરીક્ષિત જોશી : ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસ સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- પીયુષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિધ્ધિવિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, સ્ટેશન પાછળા, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭
- પ્રહુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૨૧૫૦
- ફિલીપ કલાર્ક : ખોટ નં. ૩૪૨/૨, સેક્ટર-૨બી, ગાંધીનગર-૩૮૨૨૦૦૭
- બાબુલાલ ચાવડા : ૩૬, અંબિકાનગર સોસાયટી, નાની કડી, જી. મહેસાણા-૩૮૨૨૭૧૫
- ભરત વિજુડા : ‘રામકૃપા’, ખાઈ કાર્યાલય પાસે, સાવરકુડલા-૩૬૪૪૧૫
- મનોહર ત્રિવેદી : ૧૪, પ્રકૃતિ હોમ્સ, કલાં પાસે, શેલાગામ રોડ, એસ. પી. રિંગ રોડ, અમદાવાદ
- માવજ મહેશરી : ‘સારંગ’, ૧૮૮/૬, મહાદેવનગર, અંજાર-૩૭૦૧૧૦ (કચ્છ)
- યોગેશ જોખી : બી/૩૦૩, અર્જુનગ્રીન્સ, નીલકંદ મહાદેવ પાસે, કે. કે. નગર રોડ, રસાપાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
- યોસેફ મેકવાન : ૩૦૨, એન્જેલ ડિવાઈન, સંત કબીર સ્કૂલ સામે, હોટલ પ્રેસિડન્ટની લાઈનમાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- રક્ષા શુક્લ : ૧૫, નંદન, શાસ્ત્રીનગર, તળાજી-૩૬૪૧૪૦, જી. ભાવનગર
- રાજેશ રૂપારેલિયા : રાધવજી બાગ-૨, બ્લોક નં-૨, શેરી નં. ૧૫, મોતીભાગ પાસે, જૂનાગઢ
- સિતાંશુ યશશ્રદ્ધ : ૩૦૨, ટાવર-૩૩, શ્રવણ રેસિડેન્સી, કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
- હરીશ ધોબી : ગાયત્રીનગર સોસાયટી, તેરોલ સ્ટેશન રોડ, તા. કાલોલ-૩૮૮૩૩૦
- હર્ષ પ્રભુભટુ : ૭૪/૮, જગભાઈ પાર્ક, રામભાગ ચાર રસ્તા પાસે, મહિનગર, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

સાહિત્યરસિકો

માટે વિવિધ

વિષયનાં

પુરસ્કૃત

પુસ્તકો

ગુજરાત ગંધરવન કાર્યાલય

ગુજરાત સાહિત્ય પ્રકાશન

શેનાં જરણાંક સામે,

ગાંધી માર્ય, અમદાવાદ - 1

ફોન : 079-22144663.

e-mail : goorjar@yahoo.com

ગુજરાત સાહિત્ય પ્રકાશન

102, વેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, યાઈટેનિયમ

સિટીસેન્ટર પાસે, પ્રફલાંનગર,

અમદાવાદ-15

ફોન : 26934340,

મો. 9825268759

ઇમેલ :

gurjarprakashan@gmail.com

લેખસંગ્રહો

ગાંધીજી અને નવી પેઢી	ક્ષાધર વાલેસ	80
આવકાર	મોહમ્મદ માંકડ	110
જિંદગી ના મિલેગી દોબારા	રોહિત શાહ	100
અભાવનું ઐશ્વર્ય	ભગીરથ બ્રહ્મભંડ	100
માણસાઈની કેળવણી	મનસુખ સલ્લા	160

નાટકસાહિત્ય

ઉંચા પર્વત ઉંડી ઝીણ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર	50
કસ્તૂરબા નારાયણ દેસાઈ	65
ભંવર ભાવના હેમંત વકીલના	70

દાસ્યસાહિત્ય

મરકમરક રત્નલાલ બોરીસાગર	80
છાઈ અક્ષર હાસ્યકા નિર્ંજન ત્રિવેદી	60
રંગલાની રામલીલા જયંતિ પટેલ 'રંગલો'	250
હાસ્યકલરવ પ્રદ્યુમન આચાર્ય	100
બન્નીસ કોઠે હાસ્ય ઉર્વાશ કોકારી	150
વાચક ક્યાંય નથી ગંથાલયમાંડિશોર અંધારિયા	125

નિબંધસાહિત્ય

ગાતાં જરણાં પ્રવીણ દરજી	140
દદામિ તે ચંકુઃ પ્રવીણ દરજી	65
દીજિલશ દીજિલશ દિગીશ મહેતા	65
સૂરજ અડ્ધો સૂકો, અડ્ધો લીલો ચંદ્ર રામચંદ્ર પટેલ	70

માનસી હે પ્રિય રમેશ ર. દવે	45
સ્મરણક્યારાનાં સુમનો દુષ્યન્ત પેડ્ચા	90
લ-અવૈયાગીરી (હળવી શૈલીમાં) અરુણા જાતેજા	90

કાવ્યસંગ્રહો

નિશીથ ઉમાશંકર જોશી	135
ગંગોત્રી ઉમાશંકર જોશી	100
જેસલમેર યોગેશ જોષી	35
સમય નજરાયો રામપ્રસાદ શુક્લ	100
મેરી-જો રાઉન્ડ નવિન રાવળ	45
શબદ ગહન ગંભીર ઊજમશી પરમાર	75

વિવેચનસાહિત્ય

નિરીક્ષા ઉમાશંકર જોશી	90
ભાવરેખા શિમનલાલ ત્રિવેદી	100
લોકમહાકાવ્ય અને બીજા લેખો હસુ યાણીક	175
વિવેચનની વાટે અસુષીકા મનોજ દસુ	160

રન્નાટે પ્રકાશન

પદ/૨, બીજે માળે, ડેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન: ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

ગુજરાતી સાહિત્યને અજવાણતા ઉત્કૃષ્ટ નવલિકા-વાર્તાસંગ્રહી

ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ત્રિશાનુબંધ (વાર્તાસંગ્રહી)	૧૮૫.૦૦
સર્મિપણના સંગાથી (વાર્તાસંગ્રહી)	૧૮૦.૦૦
મન મૂકીને વરસો (વાર્તાસંગ્રહી)	૧૮૦.૦૦
સંબંધોનું આકાશ (વાર્તાસંગ્રહી)	૧૮૦.૦૦
સંબંધોનું મેઘઘનુષ (વાર્તાસંગ્રહી)	૧૮૦.૦૦
જિંદગી રંગબેરંગી (વાર્તાસંગ્રહી)	૧૮૦.૦૦

રાધવજી માધીડ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પ્રેમનો પંથ (વાર્તાસંગ્રહી)	૨૩૦.૦૦
પ્રેમ પછી (ધૂમ્મસ શ્રેષ્ઠી-૩) (વાર્તાસંગ્રહી)	૨૩૦.૦૦
ધૂમ્મસ (ભાગ-૨) (વાર્તાસંગ્રહી)	૧૮૫.૦૦
ધૂમ્મસ (ભાગ-૧) (વાર્તાસંગ્રહી)	૧૮૦.૦૦

મોહન પરમાર

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
હશહશાટી (વાર્તાસંગ્રહી)	૨૫૦.૦૦
નકલંક (વાર્તાસંગ્રહી)	૨૬૦.૦૦
પ્રવર્તન (વાર્તાસંગ્રહી)	૧૦૦.૦૦
અંચળો (વાર્તાસંગ્રહી)	૧૫૫.૦૦
કુંભી (વાર્તાસંગ્રહી)	૧૩૦.૦૦
કોલાહલ (વાર્તાસંગ્રહી)	૫૫.૦૦
પોઠ (વાર્તાસંગ્રહી)	૧૦૦.૦૦

<u>પ્રવીષ ગઢવી</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
આભડછેટના ઓછાયા (વાર્તાસંગ્રહ)	૨૨૫.૦૦
ઇન્ફર્પુપ (વાર્તાસંગ્રહ)	૨૧૦.૦૦
સ્વર્ગ ઉપર મનુષ્ય (વાર્તાસંગ્રહ)	૧૧૦.૦૦
<u>જ્ય ગજજર</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
સાબરને કંઠે (વાર્તાસંગ્રહ)	૧૫૫.૦૦
શરદ તારું ગુલાબ અને બીજી વાર્તાઓ (વાર્તાસંગ્રહ)	૧૧૫.૦૦
<u>રાધેશ્યામ શર્મા</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મોહન પરમારની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ	૧૭૦.૦૦
ઘટનાલોક (વાર્તાસંગ્રહ)	૮૦.૦૦
ફ્લાવરવાજ (વાર્તાસંગ્રહ)	૨૦૦.૦૦
<u>હરીશ નાગેચા</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
એક ક્ષણનો ઉન્માદ (વાર્તાસંગ્રહ)	૧૩૫.૦૦
હેલો, સ્થૂર્ય ! (વાર્તાસંગ્રહ)	૧૦૫.૦૦
અને છતાં પણ (વાર્તાસંગ્રહ)	૧૦૨.૦૦
<u>માવજી કે. સાવલા</u>	
પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
મુગધ અભોધ ગ્રેમની અનોખી દાસ્તાન (અનૂવાદિત વાર્તાસંગ્રહ)	૨૦૦.૦૦
સ્વખન : એક બુઝુનું (વાર્તાસંગ્રહ)	૩૫.૦૦
(દોસ્તોયબ્કીની The Dream of a Ridiculous Manનો OLGA SHARTSE દ્વારા અંગ્રેજમાં અનૂદિત થયેલ વાર્તાનો ગુજરાતી અનુવાદ)	

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાજા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નવલકથા

વિહંગા	રાધિકા પટેલ	140
અમૃતા	રઘુવીર ચૌધરી	250
ગોકુળ, મધુરા, દ્વારકાનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	520
બદલાતી મોસમ	રક્ષા દેસાઈ	200
વિજય બાહુભલી	રઘુવીર ચૌધરી	120
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	160
એક મુહી આસમાન (લે. ચાર્લ્સ ડિકન્સ) અનુ. રેમંડ પરમાર		200
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	200
આવરણા	રઘુવીર ચૌધરી	150
આજની ઘડી તે....	કંદર્પ ર. દેસાઈ	160
પ્રેમના પર્યાય	રક્ષા દેસાઈ	160
અંતર	રઘુવીર ચૌધરી	120
કોતરની ઘાર પર, ડહેલું	કાનજી પટેલ	90
એક ડગ આગળ બે ડગ પાછળ	રઘુવીર ચૌધરી	170
શ્યામસુહાગી	રઘુવીર ચૌધરી	80
સાથીસંગાથી	રઘુવીર ચૌધરી	80
કલ્પલતા	રઘુવીર ચૌધરી	80
વેણુ વત્સલા	રઘુવીર ચૌધરી	80
બે કાંઠા વચ્ચે	રઘુવીર ચૌધરી	100
પૂર્વરાગ, પરસ્પર, પ્રેમઅંશનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	350

કવિ શ્રી સુન્દરમ્ભના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૮૮૫	૮+૩૪૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૮૮૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૮૮૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૮૮૭	૧૧+૨૬૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૮૮૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૮૮૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૮૮૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૮૮૮	૧૮+૫૨૮	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્કણું	૧૮૮૮	૮+૨૪૮	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૪	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમૂળ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૮૮૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજ સાથે)			
૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
	(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poems, મૂળ અંગ્રેજ સાથે)			

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

- ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ,
આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ભારત તેમજ યુરોપ-અમેરિકાનાં ગ્રંથાલયોમાં ‘મેઘદૂત’ની હસ્તપ્રતો વિપુલ સંખ્યામાં સંગ્રહાયેલી પડી છે. કેવળ સંસ્કૃત ભાષામાં જ એની પચાસ ઉપરાંત ટીકા થયેલી જણાઈ છે. સંસ્કૃત અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓ ઉપરાંત સિંહાલીમાં સુધ્યાં થયેલ એનાં અનુકરણોની તેમજ જગતની અનેક ભાષાઓમાં થયેલ એના અનુવાદોની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે. જૈન કાવ્યકારોએ ધર્મબોધાર્થે એની લોકપ્રિયતાનો લાભ ઉઠાવ્યો જાગાય છે. કાલિદાસની આ પ્રણયરસની અમરરક્તિ છે.

— હેમના ટેસાઈ

કવિ બાણના ઐતિહાસિક ગદ્યકાવ્ય ‘હર્ષચરિતે’ એમની ગદ્યશૈલીનાં ઉત્તમ લક્ષણો પ્રગટ કરી આપ્યાં છે. બાણ ભણના સાહિત્યનો વાર્ણિક્યોથી પ્રગટે છે એમનાં વર્ણનોમાં. એમની ગદ્યકથાઓમાંથી વર્ણનો ગાળી નાખીએ તો શું શેષ રહે ? ‘હર્ષચરિત’ જેવાં ઐતિહાસિક ગદ્યકાવ્યમાં પણ એમણે વર્ણનની એક પણ તક જવા દીધી નથી.

— ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

સંસ્કૃતમાં તેમજ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં ગદ્યનું ખેડાણ પ્રમાણમાં ઓદૃષું થયું છે. જે થોડુંઘણું ગદ્ય લખાયું છે તેમાં અલંકારપ્રાચુર્ય અને આવર્તનની પરંપરાઓનો સભાન ઉપયોગ થયો છે. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં પણ ગદ્ય કરતાં પદ્યનો જ ઉપયોગ થયો છે. જે થોડું ગદ્ય મળે છે તેમાં વ્યાકરણવિષયક બાલાવબોધ કે જૈનસૂરિઓની બોધકથાઓ છે. એમાં વિક્રમ સંવત ૧૪૭૮માં શ્રી માણિક્યચંદ્રસૂરિનું ‘પૃથ્વીચંદ્ર-ચરિત્ર’ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. આ ગદ્યની શૈલી આવર્તનમૂલક છે.

— પ્રભાશંકર તેઝેયા

વિદ્વાન પ્રોફેસરો તમને ખાતરી આપશે કે દુનિયાની શ્રેષ્ઠ ઉર્ભિકથાઓમાં ભાગવતનું સ્થાન છે. મને તો ભાગવતનું ગોપિકાગીત કવિકાન્ત અને પ્રો. બર્વે જેવા પાસે સાંભળવાનું મળ્યું છે તેની તો ઓર મજા હતી.

— નાનાભાઈ ભંડ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદ્રવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને જીવાની તક સાંપડે છે. તે જિલાય પણ છે. પણ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઉધર્તો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગિને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેરી છે; ચેતનાના ઉધ્વરોહણના સોપાનની શૈખ્ચી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણો.

(પાઠશાળા)

— પ્રધુમનસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઉજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી.
સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ્ર
અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી
રહ્યાં હતાં. અમારી કેરી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક,
બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ
પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને
ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંથે ઠંડો
શિયાળું વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા
લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને
માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન ટૂંક થતું
હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા !

(પાઠશાળા)

— પ્રધુભન્સૂરિ

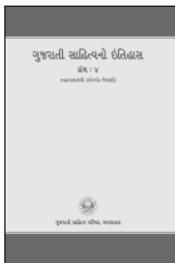
સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટસ પ્રા. લિમિટેડ

ઉ/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉમાનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન: ૩૨૬૦૬૬૫૫

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ મહિનેનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ સંપાદક રમણ સોની, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવનિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂર્ણ પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫

(૧૯૮૫-૧૯૭૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કલિઓ
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂર્ણ, પૃ. ૧૪+૪૮૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬ (ઈ. ૧૯૮૫-૧૯૭૫)

ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગાંધીસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂર્ણ, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૭૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭ (ઈ. ૧૯૭૦-૧૯૮૫)

સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કર્દાર દેસાઈ
પાકું પૂર્ણ, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

PARAB 2018 August

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2018-2020 valid upto 31-12-2020

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

ISSNO 250 - 9747 પરબ

ONE DROP
INSTANT ADHESIVE
Fevi kwik®

ખુશીઓની થોડીક ઘડીઓ

માત્ર ₹5 માં

*MRP For **500** mg